

JIHOČESKÁ UNIVERZITA V ČESKÝCH BUDĚJOVICÍCH

FILOZOFICKÁ FAKULTA

HISTORICKÝ ÚSTAV

BAKALÁŘSKÁ PRÁCE

ROBERT OWEN A JEHO POHLED NA NÁBOŽENSTVÍ,
VÝCHOVU A UTOPICKOU OBEC

Vedoucí práce: doc. PhDr. et Dr. phil. Ivo Cerman, Ph.D.

Autorka práce: Petra Prouzová

Studijní obor: Anglický jazyk a literatura – Historie

Ročník: IV.

2020

Prohlašuji, že svoji bakalářskou práci s názvem *Robert Owen a jeho pohled na náboženství, výchovu a utopickou obec* jsem vypracovala samostatně a pouze s použitím pramenů a literatury uvedených v seznamu citované literatury.

Prohlašuji, že v souladu s § 47b zákona č. 111/1998 Sb. v platném znění souhlasím se zveřejněním své bakalářské práce, a to v nezkrácené podobě elektronickou cestou ve veřejně přístupné části databáze STAG provozované Jihočeskou univerzitou v Českých Budějovicích na jejích internetových stránkách, a to se zachováním mého autorského práva k odevzdanému textu této kvalifikační práce. Souhlasím dále s tím, aby toutéž elektronickou cestou byly v souladu s uvedeným ustanovením zákona č. 111/1998 Sb. zveřejněny posudky školitele a oponentů práce i záznam o průběhu a výsledky obhajoby kvalifikační práce. Rovněž souhlasím s porovnáním textu mé kvalifikační práce s databází kvalifikačních prací Theses.cz provozovanou Národním registrem vysokoškolských kvalifikačních prací a systémem na odhalování plagiátů.

České Budějovice 3. května 2020

Petra Prouzová

Na tomto místě bych ráda poděkovala vedoucímu své práce doc. PhDr. et Dr. phil. Ivo Cermanovi, Ph.D. za jeho cenné rady, a především za velkou trpělivost a čas, který mi věnoval.

Poděkování také patří mé rodině a přátelům za jejich podporu po celou dobu studia.

Anotace

Předmětem předkládané bakalářské práce jsou životní názory továrníka a utopického socialisty Roberta Owena na náboženství, výchovu, vzdělávání a výstavbu lidských osad. Cílem práce bylo nalezení proměn Owenova pohledu na společnost v průběhu jeho života a posouzení originality jeho názorů. Autorka problém vyložila v širších dobových souvislostech, tedy v kontextu hospodářských, náboženských a pedagogických dějin. Práce se opírala o eseje či pamflety, které tento utopista vydával během celého života.

Abstract

This bachelor thesis discusses the manufacturer and utopian socialist Robert Owen and his views on religion, education, schooling, and urban development. The author discussed the problem in a wider context of economic, religious and pedagogic history. The aim of the thesis was to establish how Owen's views on society were changing throughout his life and to find the origin of his opinions. The thesis was based on essays or pamphlets published by this utopian thinker during his lifetime.

Obsah

Obsah.....	3
1. Úvod.....	4
2. Život Roberta Owena.....	12
3. Společnost Owenovy doby.....	23
a. Hospodářství a společnost.....	23
b. Náboženství a církve	30
Církevní život v 17. století.....	30
Evangelická hnutí v 18. století.....	33
Tři frakce anglikánské církve.....	34
Lidová víra	36
Náboženská tolerance	39
c. Lidové vzdělávání.....	40
Možnosti pro děti pracujících.....	43
Owenova pedagogická inspirace	46
Cesta k národnímu systému školství	51
4. Vývoj Owenových názorů na náboženství, výchovu a vzdělání a uspořádání společnosti ve městech	53
a. Reformy v New Lanarku 1800-1825.....	53
b. Veřejná činnost ve 30. a 40. letech.....	61
c. Na sklonku života	67
5. Závěr	71
6. Seznam použitých pramenů a literatury.....	74
a. Prameny nevydané.....	74
b. Prameny vydané	74
b. Literatura.....	76

1. Úvod

Utopický socialismus a jeho nejvýznamnější britský představitel Robert Owen (1771-1858) je oblíbeným tématem britských i amerických historiků a sociologů již od počátku 20. století. Naproti tomu české povědomí o původu socialismu bylo od počátku omezeno především na francouzské a německé utopisty. Až v nedávnější české literatuře se začaly hojněji objevovat odkazy na Roberta Owena, ale například oproti množství informací o nejvýznamnějším francouzském socialistovi 19. století Charlesi Fourierovi se v tomto případě velmi často stále jedná jen o prostá hesla, či o velmi stručný životopis nebo pouhou zmínku jako o nejvýznačnějším představiteli britského utopického socialismu.

Tato práce proto částečně vznikla také jako pokus přiblížit českým čtenářům činnost tohoto společenského reformátora a jeho názory na přeměnu společnosti prostřednictvím výchovy, náboženství a architektury. Za hlavní cíl si klade zodpovědět otázku, jakou roli hrálo v Owenově utopickém socialismu náboženství. V odpovědi na tuto otázku budeme zkoumat Owenovy osobní náboženské představy v průběhu jeho života a dále jeho názory na úlohu náboženských společností a s tím spojenou výchovu a výstavbu ideálních osad. Toto je vyloženo v širším kontextu společnosti konce 18. a první poloviny 19. století, aby bylo možné posoudit originalitu jeho myšlenek a zjistit, jak velkou úlohu hrály argumenty náboženské oproti historicko-technickým. Reagujeme tím částečně i na snahu současného bádání o socialismu, tedy zkoumání úlohy náboženství v raném socialismu.¹

Práce se skládá ze tří základních částí. Úvodní část přibližuje život Roberta Owena a jeho podnikatelskou činnost. Na ni navazuje sociální a kulturní kontext Owenova díla, zaměřený především na vývoj průmyslu a ekonomiky, církve, náboženského života a vzdělání lidových vrstev v Anglii a ve Skotsku. Třetí část se pak zabývá jeho dílem samotným. Cílem vlastního výzkumu bylo za pomoci kombinace biografického a tematického přístupu především vypracování vývoje a postupné radikalizace názorů na témata představená v kontextu Owenova díla, tedy na náboženství, výchovu, vzdělávání a budování sídlišť. Poznání vývoje bylo postaveno na základních otázkách, které byly postupně kladeny stěžejním esejím vydávaným v průběhu jeho života. Bylo třeba porovnávat jednotlivé popisované obrazy společnosti v různých Owenových

---

¹ Gareth Stedman JONES, *Introduction*, in: TÝŽ (ed.), *Karl Marx and Friedrich Engels. The Communist Manifesto. With an Introduction and Notes by Gareth Stedman Jones*, London 2002³, s. 9, 162-175.

textech mezi sebou, aby bylo možné stanovit neměnné představy od těch, které se v průběhu času proměňovaly, a zasazovat je do kontextu Owenova života i historického vývoje v Anglii a Skotsku. S tím souvisí i snaha o zhodnocení změn v podílu náboženských a vědeckých argumentů v jeho díle a porovnání náboženských představ s jejich odrazem v praxi na příkladu Owenovy přádelny ve skotském New Lanarku.

Robert Owen nebyl jen podnikatel, ale především myslitel a reformátor, který v průběhu celého svého života vydával eseje a pamflety, popisující budoucí ideální společnost a požadavky na změny, kterými by se k takové společnosti došlo. Jako základní pramen poznání smýšlení o náboženství, společnosti a jejím fungování tedy posloužily především Owenovy spisy v prvotiscích, popřípadě v edicích.² Původně byly publikovány s cílem rozšířit jejich obsah mezi širší veřejnost nebo alespoň skupinu vysokých hodnostářů jako byli členové parlamentu, královské rodiny či vysoké církve. Jako osobní prameny podnikatelsky a veřejně činného jedince neměly jen informovat o Owenově přesvědčení a názoru na stav společnosti, ale především formovat povědomí a smýšlení o diskutovaných tématech čtenářstva, jemuž byly určeny.³ Snaha ovlivnit své současníky v jejich hodnocení Owenova vlastního jednání provázela jeho autobiografii,⁴ jež byla do výzkumu taktéž zahrnuta. Jedná se o autorovy vzpomínky na dětství, mládí a popis vlastní podnikatelské a reformátorské činnosti, sepsané a publikované na samém konci života.

V českých zemích od počátku existovalo dobré povědomí o francouzském a německém socialistickém hnutí. Četla se především díla Charlese Fouriera, Henriho de Saint-Simona nebo Pierra-Josepha Proudhona, ale o Robertu Owenovi se v pramenech devatenáctého století zmínky neobjevují. Dokonce i velký český socialista a kněz František Matouš Klácel (1808-1882) zřejmě znal pouze francouzské utopisty. Ve svých proslulých článcích o socialismu pro *Moravské noviny*, vydaných souborně jako *Listy přítele k přítelkyni o původu socialismu a komunismu*, se o Owenovi vůbec nezmiňuje.⁵ Vzácnou výjimkou je cestovní deník Jana Adolfa ze Schwarzenbergu, který v rámci své

---

² Soubornou bibliografii díla Roberta Owena vydala Waleská národní knihovna: Arthur John HAWKES, *A Bibliography of Robert Owen, the Socialist, 1771-1858*, Aberystwyth 1914.

³ Josef PETRÁŇ a kol., *Úvod do studia dějepisu III. Nauka o historických pramenech*, Praha 1983, s. 22, 79, 118-119.

⁴ Robert OWEN, *The Life of Robert Owen. Written by Himself. With Sections from his Writings and Correspondence*, London 1857.

⁵ Květa HOMOLOVÁ a kol., *Čeští spisovatelé 19. a počátku 20. století. Slovníková příručka*, Praha 1982, s. 129; Ludvík SVOBODA, *Předmluva*, in: Miroslav KOMÁREK (ed.), *František Matouš Klácel. Listy přítele k přítelkyni. O původu socialismu a komunismu*, Praha 1948, s. 7-15, zde s. 11-13.

studijní cesty roku 1825 navštívil New Lanark. Část tohoto cestovatelského deníku, ve které se zmiňuje právě o úchvatných vodopádech řeky Clyde poblíž továrny, byla editována v časopise *Umění*.⁶ Po skončení Napoleonských válek se totiž Británie začala otevírat turistům z kontinentu, kteří kromě slavných metropolí nebo divoké přírody Jezerní oblasti (*Lake District*) navštěvovali i vodopády řeky Clyde v New Lanarku a Owenovu slavnou továrnu.

Hmotný pramen komplexu továrny v New Lanarku byl cenným zdrojem poznání Owenova působení ve Skotsku i pro tuto práci. Tamější muzejní expozice, spravovaná společností *New Lanark World Heritage Site*, se skládá ze stále funkční přádelny, dělnického ubytování s obchodem, školních tříd a Owenova soukromého domu. Muzeum mohlo expozice věrně uspořádat zejména díky popisům Owenova současníka Henryho McNaba, který navštívil New Lanark v roce 1819 a podal o něm svědectví ve své knize.⁷

Se socialistickými experimenty Roberta Owena se česká veřejnost začala seznamovat teprve prostřednictvím českých vydání děl Friedricha Engelse (1820-1895).⁸ Mladý Friedrich Engels totiž strávil léta 1842-1844 v Manchesteru, kde podle vlastních slov vyhledával setkání s dělníky, aby poznal jejich každodenní život.⁹ V knize *Postavení dělnické třídy v Anglii*,¹⁰ prvně vydané v Lipsku roku 1845, poskytl pohled současníka na sociálně-ekonomickou situaci a dělnictvo v Anglii. Podal cenné informace o soudobém názoru ekonomů, který se poměrně úspěšně pokusil popsat Anglii 18. a 19. století „zdola“.¹¹ Vylíčil v něm mimo jiné své postřehy o dělnících v průmyslu i zemědělství, jejich práci, nedostatečných mzdách, bydlení i každodenních starostí. Popsal nejhorší chudinské čtvrti britských průmyslových měst.

Texty utopických socialistů sloužily komunistům jako zdroj poznání základů, na nichž komunismus vznikl a zároveň vůči kterým se vymezoval jako jediný vědecky založený směr.¹² Jejich postoj vůči utopistům vyjádřil Engels v eseji *Vývoj socialismu*

---

⁶ Edičně upravili Jindřich VYBÍRAL – Milada SEKYRKOVÁ, *Britská cesta Jana Adolfa ze Schwarzenbergu roku 1825*, *Umění* XLVI, 1998, s. 129-145. Originál deníku je uložen v SOA Třeboň (oddělení Český Krumlov), fond Rodinný archiv Schwarzenbergů, kart. 667.

⁷ Henry MCNAB, *The New Views of Mr. Owen Impartially Examined*, London 1819.

⁸ Jaroslava PEŠKOVÁ, *Utopický socialismus v Čechách v XIX. století*, Praha 1964, s. 27-28.

⁹ Friedrich ENGELS, *Postavení dělnické třídy v Anglii*, Praha 1950, s. 20.

¹⁰ F. ENGELS, *Postavení*.

¹¹ Georg Gerson IGGERS, *Dějepisectví ve 20. století. Od vědecké objektivy k postmoderní výzvě*, Praha 2002, s. 83.

¹² Miroslav DOČKAL, *Robert Owen. Vybrané spisy. Recenze*, Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity 10, č. G5, 1961, s. 171-174, zde s. 171.

od utopie k vědě v roce 1880, který v českém překladu prvně vyšel roku 1949.¹³ Komunisté sice nepovažovali programy utopistů za dostatečně vědecké, je však zřejmé, že Engels Owenovy snahy uznával a považoval za poměrně zdařilé.¹⁴ Asi nejčastěji se však s existencí britského předchůdce vědeckého socialismu seznamoval český čtenář prostřednictvím nejtěžejnějšího díla Svazu komunistů, *Komunistického manifestu*. V českém překladu prvně vyšel na konci 19. století,¹⁵ do té doby bylo možné si ho přečíst jen v německém, francouzském či anglickém znění. Třetí část manifestu o rozdělení socialistické a komunistické literatury zařazuje Owena společně se Saint-Simonem a Fourierem mezi „kritičně-utopické socialisty a komunisty“, kteří stáli na počátku boje dělníků s podnikateli.¹⁶

Heslo *Robert Owen* bylo zahrnuto a poměrně rozvedeno v Ottově slovníku naučném; obsahuje stručný životopis, základní díla i stěžejní myšlenky.¹⁷ Obecně však anglický socialismus našel v Čechách jen malý ohlas. Ještě před vznikem první republiky tvořil cenné práce o výchově a didaktických metodách profesor Otokar Chlup.¹⁸ V meziválečném období sice procestoval země západní Evropy a poznával místní poměry, ale Owen do jeho děl zatím příliš nepronikl. Vlastního hesla se mu nedostalo dokonce ani v obsáhlé třísvazkové encyklopedii pedagogiky, kterou Chlup vytvořil společně s kolegy Josefem Kubálkem a Janem Uhrem během společného působení na Masarykově univerzitě v Brně.¹⁹ S Owenovým jménem se v encyklopedii lze setkat v heslech „Marxismus“ a „Socialismus“, ale není zde nic o jeho pedagogice.²⁰ Pouze

---

¹³ Ladislav ŠTOL, *Bedřich Engels. Vývoj socialismu od utopie k vědě.*, Praha 1949.

¹⁴ „Obyvatelstvo v New Lanarku“ (...) „přeměnil v dokonalou vzornou kolonii, v níž opilství, policie, trestní soudce, procesy, chudinská péče a potřeba dobročinnosti se staly úplně neznámými věcmi. A toho dosáhl prostě tím, že přesadil lidi do lidštějších poměrů, a hlavně že dal pečlivě vychovávat dorost. Byl vynálezcem mateřských školek a po prvé je zde zavedl.“ (Friedrich ENGELS, *Vývoj socialismu od utopie k vědě*, in: Miluše SVATOŠOVÁ (ed.), *K. Marx, B. Engels. Vybrané spisy ve dvou svazcích II*, Praha 1954, s. 90-155, zde s. 124.).

¹⁵ Bedřich ENGELS – Karel MARX, *Komunistický manifest*, Vídeň 1893. Faksimile prvního vydání je lépe dostupná v této edici: Otokar FRANĚK – Antonín VERBÍK (edd.), *Karel Marx, Bedřich Engels. Komunistický manifest. Faksimile první českého vydání Komunistického manifestu na české půdě*, Brno 1973.

¹⁶ TAMTÉŽ, s. 104.

¹⁷ Jan OTTO (ed.), *Ottův slovník naučný. Ilustrovaná encyklopaedie obecných vědomostí*, Praha 1902, sv. 18, s. 1016-1017.

¹⁸ Výběrově Otokar CHLUP, *O ethice a pedagogice*, Náchod 1905; TÝŽ, *Rukověť přirozené mravouky ve škole*, Praha 1922.

¹⁹ Otokar CHLUP – Josef KUBÁLEK – Jan UHER, *Pedagogická encyklopedie I-III*, Praha 1938-1940.

²⁰ TAMTÉŽ, sv. II, s. 88, 626.

pod heslem *organisace školní* lze nalézt heslovité popisy školství v nejrůznějších zemích světa, včetně Anglie a Skotska.²¹

V české literatuře se první zmínky o Owenovi začaly objevovat až v souvislosti s nástupem komunismu po roce 1948. Jedním z prvních českých autorů, kteří zahrnovali mezi utopické socialisty kromě Charlese Fouriera či Friedricha Engelse i Roberta Owena, byl marxistický kulturní historik a esejista František Červinka (1923-1981). Mezi lety 1946 až 1949 se podílel na tvorbě ediční řady *Kdo je* vedené Jarmilou Kroftovou, jejímž cílem bylo přiblížit významné světové osobnosti stručnými životopisy. Červinka do řady přispěl životopisy nejslavnějších socialistů a marxistů,²² z nichž jeho poslední příspěvek věnoval právě Robertu Owenovi a vytvořil tak jeho první životopis v českém jazyce.²³

Od konce 50. let začaly být zpřístupňovány české překlady Owenových esejí, například v edici Jana Blahoslava Kozáka z roku 1960, která obsahuje většinu Owenových textů týkajících se jeho představ o ideálním osídlení.²⁴ Kromě části *Knihy o novém mravním světě* (*The Book of the New Moral World*, 1836) přeložil z anglických originálů i některé z jeho ústních projevů a článků přispívaných do časopisu *The Crisis*.²⁵ V průběhu let 1957-1961 také vycházely české překlady trojdílných *Vybraných filozofických spisů* od ruského teoretika marxistické filozofie Georgije Valentinoviče

---

²¹ TAMTÉŽ, s. 237-238.

²² František ČERVINKA, *Kdo je F. N. Babeuf. Životopis francouzského revolučního politického agitátora a novináře, propagátora rovnostářských myšlenek*, Praha 1949; TÝŽ, *Kdo je Bedřich Engels. Životopis jednoho z tvůrců marxistické ideologie*, Praha 1949; TÝŽ, *Kdo je Charles Fourier. Životopis jednoho z hlavních představitelů utopického socialismu*, Praha 1949; TÝŽ, *Kdo je Karel Marx. Životopis tvůrce marxistické ideologie*, Praha 1949.

²³ TÝŽ, *Kdo je Robert Owen. Životopis britského socialisty a průmyslníka*, Praha 1949 (= *Kdo je*). První zahraniční životopisy začaly vznikat už v první polovině 20. století a nazývaly Owena Otcem socialismu (*Father of Socialism*). (Ian DONNACHIE, *Robert Owen. Social Visionary*, Edinburgh 2011³, s. 262.). Jedním z prvních biografů byl britský historik a autor monografií o spiritualismu Frank Podmore. (Frank PODMORE, *Robert Owen. A Biography*, New York 1907.). Z dalších britských historiků vydali Owenovy životopisy George Douglas Howard Cole nebo Margaret Cole. V novější době to byl John F. C. Harrison, který se zaměřil především na Owenův myšlenkový svět a na owenitské hnutí, inspirované Owenovou filozofií. (George Douglas Howard COLE, *The Life of Robert Owen*, London 1930²; Margaret COLE, *Robert Owen of New Lanark*, London 1953; John F. C. HARRISON, *Robert Owen and the Owenites in Britain and America: the Quest for the New Moral World*, London 1969.). Nejvíce bylo pro tuto práci využito nejnovějšího životopisu od současného odborníka na Roberta Owena, skotského historika Iana Donnachieho. (I. DONNACHIE, *Robert Owen*. 1. vydání z roku 2000).

²⁴ Jiří HRŮZA, *Města utopistů*, Praha 1967, s. 85.

²⁵ Jan Blahoslav KOZÁK (ed.), *Robert Owen. Vybrané spisy*, Praha 1960.

Plechanova (1859-1918), kde se nachází část věnovaná anglickým raným socialistům Williamu Godwinovi a Robertu Owenovi.²⁶

Poměrně objektivní práce vydávala historička českých dějin filozofie Jaroslava Pešková.²⁷ V uvolněnější atmosféře 60. let vydala soubornou brožuru o utopických socialistech v Čechách 19. století.²⁸ Kniha obsahuje kapitolu o výše zmíněném Františku Matouši Klácelovi, který se od roku 1869 až do své smrti pohyboval v Americe a podobně jako Owen tam zakládal experimentální socialistické komunity.²⁹ Filozofií socialistického myšlení a etikou se zabývala také česká filozofka Jiřina Popelová (1904-1985).³⁰ V obsáhlém marxistickém díle o etice zařadila Roberta Owena mezi první socialisty, tedy vedle Henriho de Saint-Simona a Charlese Fouriera. Ocenila jeho postřehy v oblasti výchovy.³¹

Česká veřejnost se začala od šedesátých let postupně seznamovat s Owenem jako pedagogem. Slovenský pedagog Ján Mihál připravil překladovou edici vybraných Owenových pedagogických spisů.³² Roberta Owena jako reformátora vzdělávání si konečně povšiml také Otokar Chlup (1875-1965) ve své *Pedagogice* z poloviny 60. let, i když ho jen letmo zmínil v kapitole o vývoji názorů na prostředky výchovy a vzdělání.³³ Odborníkem na Owenovo pojetí výchovy a vzdělávání se stal Vladimír Štverák, který kromě obecných dějin pedagogiky³⁴ vydal celou monografii o pedagogických názorech Roberta Owena.³⁵ V různých českých dějinách pedagogiky se nejčastěji objevuje pouze stručný životopis a Owenovy metody bývají přirovnávány k metodám švýcarského pedagoga Johanna Heinricha Pestalozziho (1746-1827). Takto se objevuje v dějinách pedagogiky a výchovy marxistických autorů Michala Scigiela a Miroslava Somra.³⁶ Novější, nemarxistické monografie o dějinách výchovy zahrnující Owena vyšly

---

²⁶ Georgij Valentinovič PLECHANOV (ed.), *Vybrané filozofické spisy III*, Praha 1961, s. 517-534.

²⁷ Josef HANZAL, *Cesty české historiografie 1945-1989*, Praha 1999, s. 218.

²⁸ J. PEŠKOVÁ, *Utopický socialismus*.

²⁹ TAMTÉŽ, s. 94-106; Miloslav TRAPL, *Pedagog Klácel*, in: Ervín KOUKAL – Marie KOUKALOVÁ – Jiřina POPELOVÁ – Miloslav TRAPL (edd.), *Tyl, Němcová, Klácel. Výchovný význam jejich díla*, Praha 1955, s. 106-175, zde s. 143-148.

³⁰ Jiřina POPELOVÁ, *Socialistický světový názor*, Praha 1946.

³¹ TÁŽ, *Etika. K historické a současné problematice mravní teorie*, Praha 1962, s. 150-151.

³² Ján MIHÁL, *Robert Owen. Pedagogické spisy*, Bratislava 1960.

³³ Otokar CHLUP a kol., *Pedagogika. Příručka pro vysoké školy*, Praha 1967, s. 152.

³⁴ Vladimír ŠTVERÁK, *Stručné dějiny pedagogiky*, Praha 1983.

³⁵ TÝŽ, *Robert Owen a jeho pedagogické názory*, Praha 1983.

³⁶ Michal SCIGIEL, *Dějiny pracovní výchovy*, Brno 1987; Miroslav SOMR, a kol., *Dějiny školství a pedagogiky*, Praha 1987.

roku 1999 od historiků Zdeňka Kučery a Vladimíra Štveráka³⁷ a roku 2002 od profesora pedagogiky Miroslava Cipra.³⁸

Robert Owen se v české literatuře začal objevovat také jako inspirátor architektury měst. Utopičtí socialisté totiž vznesli řadu otázek, které jsou aktuální dodnes. Zabývali se vztahy mezi pracovištěm a bydlištěm, spojením průmyslových a zemědělských oblastí do společných celků tak, aby spojili výhody města a vesnice, a hlavně se snažili vypořádat s vysokou koncentrací obyvatelstva na jednom místě.³⁹ Tento jejich přínos oceňoval český architekt a urbanista Jiří Voženílek.⁴⁰ Dějinám představ o ideálních obcích a státech a jejich urbanistickém pojetí se věnoval architekt Jiří Hrůza. Nejenže návrhy vysněných měst utopistů Thomase Mora, Thommasy Campanelly, Charlese Fouriera a Roberta Owena zahrnoval do svých publikací o moderních architektonických slozích,⁴¹ ale také vydal soubornou monografii přímo o utopických obcích.⁴² Protože součástí Owenova společenského plánu bylo i budoucí uspořádání lidského osídlení a bydlení, bývá často chápán jako jeden z prvních inspirátorů zakládání „firemních měst“, která v kapitalistických zemích zakládali někteří uvědomělí továrníci při svých závodech.⁴³ V této souvislosti jej představil ve svých průkopnických výzkumech k Baťově Zlínu filozof Ondřej Ševeček.⁴⁴

Pozornost Owenovi začali věnovat i autoři ekonomických příruček a historií ekonomických teorií, kde bývá prezentován jako jeden z prvních kritiků kapitalistické výroby a jejich důsledků. Společně s dalšími utopickými socialisty je dáván

---

³⁷ Zdeněk KUČERA –Vladimír ŠTVERÁK a kol., *Chrestomatie z dějin pedagogiky*, Praha 1999.

³⁸ Miroslav CIPRO, *Galerie světových pedagogů II. Devatenácté století*, Praha 2002 (= Encyklopedie prameny výchovy). Dále výběrově TÝŽ, *Průvodce dějinami výchovy*, Praha 1984; TÝŽ, *Prameny výchovy II. XVIII. a XIX. století*, Praha 1991.

³⁹ J. HRŮZA, *Města*, s. 86-87; Jiří VOŽENÍLEK, *Vývoj urbanismu*, Praha 1979, s. 104.

⁴⁰ Výběrově Karel JANŮ – Jiří ŠTURSA – Jiří VOŽENÍLEK, *Architektura a společnost. Vývoj architektury za kapitalismu a úkoly socialistického architekta. Zásady a program socialistických architektů*, Praha 1933, Jiří VOŽENÍLEK, *Základní poznatky z dějin stavby měst: příspěvek k otázkám vývoje životního prostředí*, Praha 1972; TÝŽ, *Vývoj urbanismu*.

⁴¹ Například Jiří HRŮZA, *Svět architektury*, Praha 2000.

⁴² TÝŽ, *Města*, Praha 1967.

⁴³ Nejproslulejší podniková města vznikala při závodech Henryho Forda, Alfreda Kruppa v Essenu nebo anglického podnikatele Tita Salta, zakladatele modelového sídliště Saltaire. V Čechách vznikla taková města při železárně v Nových Vítkovicích pod vedením Paula Kupelwiesera a zahradní město Zlín za působení Tomáše Bati. (Zdeněk POKLUDA, *Baťův Zlín: budování průmyslového a zahradního města (1906-1943)*, Zlín 2011, s. 1, 7; Ondřej ŠEVEČEK, *Zrození Baťovy průmyslové metropole. Továrna, městský prostor a společnost ve Zlíně v letech 1900-1938*, České Budějovice 2009, s. 29, 40, 44.).

⁴⁴ TAMTÉŽ, s. 36-39.

do souvislosti s Karlem Marxem a Friedrichem Engelsem jako bezprostřední předchůdce jejich ekonomických teorií o vědeckém komunismu.⁴⁵

V současné době je Robert Owen všeobecněji známý jako nejvýznamnější anglický utopista, ale stále se práce věnované přímo jeho osobnosti, způsobu myšlení, dokonce i zásluhám v ekonomické oblasti nebo sociální péči objevují v českém jazyce velmi zřídka. Právě proto si tato bakalářská práce klade za cíl tento nedostatek alespoň trochu vyplnit. Opírala jsem se zejména o teoretická a metodologická východiska intelektuálních dějin, které se začaly svobodně rozvíjet až po roce 1989.

---

⁴⁵ Výběrově Jaroslav PETRÁČEK, *Dějiny ekonomických učení I. Od počátků do vzniku marxistické politické ekonomie*, Praha 1974; Antonín KLIMENT – Zdenka SITÁRIOVÁ, *Dějiny ekonomických teorií. Stručný nástin*, Praha 1981; Jolana VOLEJNÍKOVÁ, *Vývoj ekonomických teorií. I. díl*, Pardubice 2005.

2. Život Roberta Owena

Zřejmě nejvýznamnější britský společenský reformátor Robert Owen se narodil jako druhé nejmladší ze sedmi dětí 14. května 1771 v malém obchodnickém městě Newtown na řece Severnu v hrabství Montgomeryshire. Jeho otec vlastnil obchod se sedlářskými a železářskými potřebami, spravoval majetek místní fary a sloužil jako poštmistr. Owenova matka pocházela ze statkářské rodiny, v okolí Newtownu velmi vážené.⁴⁶ Do školy začal chodit neobvykle brzy, pravděpodobně ve čtyřech nebo pěti letech. Ředitel místní školy v Newtownu William Thickens v něm rozpoznal nadaného žáka a poskytl mu stipendium. Za to pro něj Owen pracoval jako asistent a „monitor“ ve třídách.⁴⁷ Své první zkušenosti se vzděláváním a výchovou dětí získával právě zde. Odrazily se nejen v jeho pozdějších esejích o vzdělání a výchově, ale inspirovaly ho i ve vedení školy, kterou později založil v New Lanarku. Přestože byl poměrně nadaným žákem a hodně a rád četl, školní docházku ukončil v devíti letech.⁴⁸

Nechal se zaměstnat v místním obchodě s textilem a galanterií a už o rok později odešel desetiletý Owen do Londýna za svým nejstarším bratrem Williamem, kde se živil také jako prodavač galanterie. Díky přátelům svého zaměstnavatele pana Moora získal práci u skotského podnikatele a obchodníka Jamese McGuffoga ve středoanglickém Stamfordu. První rok pracoval pouze za stravu a ubytování, další dva roky dostával i plat, průměrně 9 liber.⁴⁹ Od roku 1788 žil v Manchesteru, městě rychle rostoucích manufaktur a textilního průmyslu. Nechal se tam zaměstnat jako prodavač textilu v obchodě pana Satterfielda. Tam si získal nového přítele ve schopném mechanikovi Johnu Jonesovi. Krátkodobě se stali partnery v podnikání a Owen nabýval první zkušenosti s vedením

---

⁴⁶ Robert OWEN, *The Life of Robert Owen by Himself. With an Introduction by M. Beer*, London 1920, s. 1-2; Miroslav CIPRO, *Prameny II.*, s. 253; Rosemary GORING (ed.), *Scottish Biographical Dictionary*, Edinburgh 1992, s. 344; Chris WILLIAMS, *Robert Owen and Wales*, in: Noel THOMPSON – Chris WILLIAMS (edd.), *Robert Owen and His Legacy*, Cardiff 2011, s. 219-238, zde s. 220.

⁴⁷ Francis J. O'HAGAN, *Robert Owen and Education*, in: Noel THOMPSON – Chris WILLIAMS (edd.), *Robert Owen*, s. 71-90, zde s. 72-73.

Metodu takzvaných monitorů zavedl do škol anglický reformátor Joseph Lancaster a spočívá v pomoci starších a pokročilejších žáků (monitorů) těm mladším a pomalejším. Tento způsob byl velmi účinný a umožnil vyučování velkého množství žáků jen jedním učitelem. (Celia V. LASCARIDES – Blythe HINITZ, *History of Early Childhood Education*, London 2000, s. 77.).

⁴⁸ Podle Owenova vlastního soudu se v této škole nenaučil víc než číst, psát a počítat, což zvládl do svých sedmi let. Zbylé dva roky strávené ve škole mu nedaly už nic, kromě vykládání vlastních vědomostí ostatním. (R. OWEN, *The Life*, s. 3-4.).

⁴⁹ TAMTÉŽ, s. 12; I. DONNACHIE, *Robert Owen*, s. 22; C. WILLIAMS, *Robert Owen and Wales*, s. 220.

malé bavlnářské továrny.⁵⁰ S vypůjčenou stovkou liber od bratra Williama spolu začali podnikat v bavlnářství; zabývali se výrobou přadláckých strojů. V roce 1791 už měla jejich dílna asi 40 zaměstnanců.⁵¹ Owen patrně věděl jen velmi málo o výrobě strojů,⁵² a tak když v dubnu 1792 uviděl v deníku *Manchester Herald* inzerát továrníka Petera Drinkwatera s nabídkou postu manažera v jeho továrně na Piccadilly, bez váhání zareagoval.⁵³ Přádelna pana Drinkwatera byla obrovská, zaměstnávala kolem pěti set mužů, žen a dětí, obsluhujících moderní stroje.⁵⁴ Owena obohatila o zkušenosti s vedením velkého podniku a s péčí o zaměstnance a později mu posloužila jako základní standard pro vlastní továrnu v New Lanarku.⁵⁵ Nicméně spolupracovali spolu pravděpodobně jen do roku 1795, protože ho odmítl učinit svým partnerem.⁵⁶

Kromě manažerské práce se už v tomto věku angažoval i nábožensky. Stal se signatářem deklarace protestantských disenterů z Manchesteru a Salfordu z roku 1792 vyhlášením sepejetí s britskými zákony. Cílem prohlášení těchto umírněných disenterů bylo odlišení se od těch radikálních, holdujících Francouzské republice.⁵⁷ Osobně se hlásil k disenterské sektě unitářů, jednou z nejvýraznějších sekt v Manchesteru, stavějící se proti existenci Boží trojice a vyznávající úplnou jednotu Boha.⁵⁸

---

⁵⁰ Ian DONNACHIE – George R. HEWITT, *Historic New Lanark. The Dale and Owen Industrial Community*, Edinburgh 1993, s. 59.

⁵¹ I. DONNACHIE, *Robert Owen*, s. 37; Josef POLIŠENSKÝ, *Dějiny Británie*, Praha 1982, s. 139.

⁵² Podle vlastního životopisu měl Robert Owen kapitál, ale žádné zkušenosti s konstrukcí strojů. Proto naletěl Johnu Jonesovi, který sice neměl kapitál, ale vydával se za schopného mechanika a sliboval mu velké úspěchy. Sice se jim povedlo vytvořit společnost asi se 40 zaměstnanci, ale pravděpodobně se Jones ukázal být poměrně neschopný: „Brzy jsem však poznal, že Jones byl velmi špatným mechanikem, neměl tušení, jak řídit dělníky nebo jak vést podnik na takové úrovni, na které byl, když jsme ho založili.“ (R. OWEN, *The Life*, s. 31.).

⁵³ I. DONNACHIE, *Robert Owen*, s. 43.

Data se mohou v literatuře lišit. Partnerství Owena s Peterem Drinkwaterem bývá datováno také do let 1791-1794. (I. DONNACHIE – G. R. HEWITT, *Historic New Lanark*, s. 59.).

⁵⁴ I. DONNACHIE, *Robert Owen*, s. 43.

Owen při své budoucí práci ve velkých továrnách velmi oceňoval zkušenosti z obchodu pana McGuffoga. Díky němu uměl poznat kvalitní látku a nechal se jím inspirovat. Zpřísněním kontrol kvality a bezpečnosti a snahou potírat opilectví v práci velmi zlepšil kvalitu výrobků. (R. OWEN, *The Life*, s. 28-29; I. DONNACHIE, *Robert Owen*, s. 44.).

⁵⁵ TAMTÉŽ, s. 46; I. DONNACHIE – G. R. HEWITT, *Historic New Lanark*, s. 61.

Na rozdíl od vychvalování přínosu pana McGuffoga pro jeho podnikání, o panu Drinkwaterovi toho Robert Owen ve svém životopise příliš neuvádí, jako by se jeho přínos snažil zamlčet. Bez zkušeností nabytých u pana McGuffoga by prý netušil, jak továrnu vést: „Výhody, které mi pomohly s nezkušeností a neznalostí, pocházely od pana McGuffoga, který mě naučil poznat dobré a kvalitní látky.“ (TAMTÉŽ, s. 41.).

⁵⁶ I. DONNACHIE, *Robert Owen*, s. 55. Jiné zdroje uvádí rok 1794. (I. DONNACHIE – G. R. HEWITT, *Historic New Lanark*, s. 61.).

⁵⁷ I. DONNACHIE, *Robert Owen*, s. 50.

⁵⁸ TAMTÉŽ, s. 51.

Od října roku 1793 se pravidelně účastnil sezení Manchesterské literární a filosofické společnosti (*Manchester Literary and Philosophical Society*), jejíž členové psali eseje o vzdělání nebo společenské reformě a následně o nich společně diskutovali. Zpočátku se Owen účastnil spíše jen diskuzí, ale brzy začal psát své texty i on sám.⁵⁹ Pravidelně se zde setkával s intelektuály podobně smýšlejícími o náboženství a filosofických otázkách. Většina členů pocházela ze střední třídy továrníků nebo měla univerzitní vzdělání. Často to byli evangeličtí kněží, vědci, učenci, doktoři či učitelé hlásící se k nonkonformním směrům a angažující se v mnoha dalších spolcích a aktivitách.⁶⁰

Po ukončení práce pro továrnu Petera Drinkwatera se spolu s dalšími čtyřmi podnikateli rozhodl založit vlastní bavlnářský podnik, nazvaný *Chorlton Twist Company*. Byl založen ve skotském Glasgow, místem jeho prvního setkání s budoucí manželkou Ann Caroline Daleovou.⁶¹ Byla to nejstarší dcera Davida Dalea (1739-1806), v době začínající průmyslové revoluce jednoho z nejvýznamnějších podnikatelů skotského bavlnářského průmyslu, obchodníka, majitel manufaktury a bankéře. Protože Owen podnikal ve stejném odvětví jako její otec, pozvala ho Ann Caroline v roce 1798 na návštěvu New Lanarku, kde se nacházela největší z otcových továren. Továrna byla založena roku 1785 pod vodopádem řeky Clyde, který pro ni vyráběl energii.⁶² V době jeho příchodu už v komplexu čtyř továrních budov žila téměř dvoutisícová komunita dělníků s rodinami. Někteří dělníci pocházeli ze skotské Vysočiny, ale velké procento tvořili sirotci nebo nezajištěné děti, které pan Dale přivezl z Glasgow a Edinburghu.⁶³

David Dale byl silně nábožensky založený. Původně se hlásil ke skotským evangelikálům, pak ale ze Skotské církve odešel a založil vlastní sektu nazvanou *Starí*

---

⁵⁹ Jeho projevy pro Manchesterskou společnost nebyly nikdy vydány, ale všechny spojovalo téma vzdělání a formování lidských charakterů. Projevy dostaly názvy *Remarks on the Improvement of the Cotton Trade* (1793), *Utility of Learning* (1793), *Thoughts on the Connection between Universal Happiness and Practical Mechanics* (1795) a *Origins of Opinions, with a View to the Improvement of Social Virtues* (1796). (Ofélie SIMÉON, *Robert Owen's Experiment at New Lanark. From Paternalism to Socialism*, London 2017, s. 22-23.).

⁶⁰ Ian DONNACHIE, *Robert Owen: Reputations and Burning Issues*, in: Noel THOMPSON – Chris WILLIAMS (edd.), *Robert Owen and His Legacy*, Cardiff 2011, s. 13-31, zde s. 20; Margaret ESCOTT, *Robert Owen as a British Politician and Parliamentarian*, in: Noel THOMPSON – Chris WILLIAMS (edd.), *Robert Owen and His Legacy*, Cardiff 2011, s. 129-153, zde s. 131.

⁶¹ M. CIPRO, *Prameny výchovy II*, s. 253; I. DONNACHIE – G. R. HEWITT, *Historic New Lanark*, s. 61; O. SIMÉON, *Robert Owen's Experiment*, s. 14.

⁶² Lorna DAVIDSON, *Living in New Lanark: a Brief Guide to the History of Housing in the Village*, New Lanark 1995, s. 3; I. DONNACHIE, *Robert Owen*, s. 69-70.

⁶³ L. DAVIDSON, *Living*, s. 4; I. DONNACHIE, *Robert Owen*, s. 77; Ian R. MITCHELL, *Clydeside: Red, Orange and Green*, Edinburgh 2010, s. 27.

Independenti (Old Independents).⁶⁴ I když byl jen málokdy osobně přítomen v Lanarku, o své zaměstnance pečoval na svou dobu nadprůměrně. Životní podmínky byly sice podobně nedostatečné jako v jiných továrnách, ale poskytoval všem svým pracovníkům bydlení, zaměstnával sirotky a dětem od šesti do deseti let zdarma poskytoval alespoň nejzákladnější vzdělání, stravu a ošacení.⁶⁵

Nicméně za Daleovy správy žilo mnoho lidí nahuštěných v jediné budově, nehledělo se na dodržování hygieny, a tak se snadno šířily různé infekce. Protože pracovní doba trvala až sedmnáct hodin a v okolí továrny nebyly ani žádné parky, nebyl prostor pro odpočinek a volnočasové aktivity. Dělníci proto často propadali alkoholu a rozšířilo se mezi nimi i zlodějství. Owena vedení továrny zaujalo. V té už měl celkem jasnou vizi o sociálních podmínkách a práci dělníků, takže si už začal přemýšlet pana Dalea byla ideálním místem pro ověření jeho plánů.⁶⁶ Sňatek Roberta Owena a Ann Caroliny Daleové⁶⁷ z konce září 1799 potvrzoval rozhodnutí pana Dalea přijmout Owena a jeho dva partnery z Manchesteru jako spoluvlastníky přádelny v New Lanarku. To Owenovi umožnilo vypracovat se na jednoho z nejúspěšnějších a nejbohatších bavlnářských továrníků v Británii své doby.

Když se Owen v roce 1800 stal spoluvlastníkem New Lanarku, nebyl továrenský komplex v příliš dobrém stavu.⁶⁸ Dělnické příbytky potřebovaly opravy, ani hygiena byla nedosahovala valné úrovně. Na ulicích i uvnitř domů se povalovaly odpadky a špinavá

---

⁶⁴ Velké odlišnosti ve vyznání byly důvodem prvotního nesouhlasu pana Dalea se sňatkem jeho dcery s Robertem Owenem.

⁶⁵ Robert OWEN, *A New View of Society: or, Essays on the Formation of the Human Character. Preparatory to the Development of a Plan for Gradually Ameliorating the Condition of Mankind*, London 1916², s. 42-43; I. R. MITCHELL., *Clydeside*, s. 27; Jim ARNOLD – Lorna DAVIDSON, *The Great Experiment: New Lanark from Robert Owen to World Heritage Site*, in: Noel THOMPSON – Chris WILLIAMS (edd.), *Robert Owen and His Legacy*, Cardiff 2011, s. 55-70, zde s. 56.

⁶⁶ I. DONNACHIE, *Robert Owen*, s. 70, 82.

„Když jsem poznal továrnu nazývanou Přádelny Nový Lanark (New Lanark Mills), která se skládala z primitivní skotské manufakturní vesnice a čtyřech budov pro spřádání bavlny, řekl jsem svému příteli“ (...), „že ze všech míst, která jsem zatím viděl, právě tohle by se mi nejvíc líbilo pro vyzkoušení svého experimentu, který jsem už dlouho zvažoval. A přál bych si mít možnost ho vyzkoušet v praxi.“ (R. OWEN, *The Life*, s. 63.).

⁶⁷ Ann Caroline byla silně věřící presbyteriánka a k silné víře vedla i své děti. Dva nejstarší synové Robert Dale a William byli posláni do školy Hanse von Fellenberga ve Švýcarsku, kde se jim dostalo špičkového vzdělání. Jakkoli byl Robert Owen přesvědčený o správnosti svých postojů, své děti ani ženu nenutil měnit jejich náboženské vyznání a praktikování víry. Dětem se dostalo vzdělání od guvernantek a učitelů z New Lanarku, ačkoli není jasné, jestli alespoň některé z nich navštěvovalo pravidelně newlanarkskou školu. (I. DONNACHIE, *Robert Owen*, s. 174.).

⁶⁸ J. ARNOLD – L. DAVIDSON, *The Great Experiment*, s. 56; I. DONNACHIE – G. R. HEWITT, *Historic New Lanark*, s. 61; I. R. MITCHELL, *Clydeside*, s. 27.

voda se vylévala na chodník okny.⁶⁹ Jednou z největších počátečních stavebních změn Roberta Owena proto bylo přistavění ubytovny pro nejmenší zaměstnance (*Nursery Buildings*). Nutnost dohledu na sirotky dokládá jediný a kontrolovaný vchod namísto oddělených vchodů v bytech pro dospělé zaměstnance.

Pravidla chování zaváděná v továrně od roku 1800 inspiroval Owen těmi, které společně diskutovali při schůzkách *Board of Health* v Manchesteru a také opatřeními, která znal z továrny Petera Drinkwata. Vedly obyvatele k čistotnosti, pořádku a slušnému chování. Každý byt se musel uklízet aspoň jednou týdně a jednou ročně vybít. Rodiny se měly střídat v úklidu společných chodeb. Velkým hygienickým pokrokem byl také zákaz vylévání použité vody a vysypávání popela ven na ulici a zákaz přechovávání dobytka a zvířat v bytech.⁷⁰ V New Lanarku nastolil celkem přísný režim. Obyvatelé bývali namátkou kontrolováni a prohledáváni, což mělo sloužit jako prevence proti krádežím, které se v té době v továrně rozšířily. Každá chyba dělníků byla zapisována a za zahálku v práci byli fyzicky trestáni.⁷¹ Toto opatření však neplatilo dlouho, krátce po založení Nové instituce v roce 1816 bylo fyzické trestání zakázáno jak ve škole, tak na pracovišti.⁷²

Úpravy pracovního řádu v přádelně v New Lanarku probíhaly mezi lety 1813-1817 a týkaly se ekonomických záležitostí a zdraví zaměstnanců. Rozhodl se zaměstnávat jen děti starší deseti let; od pěti do deseti let věku musely chodit do školy.⁷³ Protože továrna fungovala na vodní pohon, ustanovil, že mezi osmou hodinou večer a pátou ranní musela být zavřená zdymadla. Byly zkráceny pracovní směny. V roce 1816 zkrátil pracovní den na deset a půl hodiny, s hodinou a půl pauzy na jídlo. Stejně jako někteří další zaměstnavatelé si ověřil, že kratší pracovní doba zvyšuje produktivitu zaměstnaných.⁷⁴ Pro své dělníky založil ošetrovnu a fond pro nemocné (*Sick Fund*), kam každý pracovník povinně odváděl jednu šedesátinu svého platu. Pro úspory zaměstnanců fungovala také spořitelna (*Savings Bank*).⁷⁵

---

⁶⁹ I. DONNACHIE, *Robert Owen*, s. 84; I. DONNACHIE – G. R. HEWITT, *Historic New Lanark*, s. 71; I. R. MITCHELL, *Clydeside*, s. 27.

⁷⁰ L. DAVIDSON, *Living*, s. 8; I. DONNACHIE – G. R. HEWITT, *Historic New Lanark*, s. 71, 78; I. R. MITCHELL, *Clydeside*, s. 27; O. SIMÉON, *Robert Owen's Experiment*, s. 60-61.

⁷¹ I. DONNACHIE – G. R. HEWITT, *Historic New Lanark*, s. 66.

⁷² I. R. MITCHELL, *Clydeside*, s. 30.

⁷³ R. OWEN, *A New View*; s. 96-97; J. ARNOLD – L. DAVIDSON, *The Great Experiment*, s. 60.

⁷⁴ I. DONNACHIE, *Robert Owen*, s. 159-160; I. R. MITCHELL, *Clydeside*, s. 27; Jaroslav PETRÁČEK, *Dějiny ekonomických učení I. Od počátků do vzniku marxistické politické ekonomie*, Praha 1974, s. 136; O. SIMÉON, *Robert Owen's Experiment*, s. 53.

⁷⁵ I. DONNACHIE – G. R. HEWITT, *Historic New Lanark*, s. 71.

New Lanark byl také unikátním pokusem o demokratickou správu obce, dlouho před zavedením všeobecných voleb. Byla zřízena vesnická rada, každoročně volená všemi obyvateli. Vesnice byla rozdělena do dvanácti částí (*neighbourhood divisions*) a z každé z nich si obyvatelé vybírali svého zástupce do vesnického soudu. Zástupci se scházeli každý měsíc s Robertem Owenem nebo jeho manažery, aby prodiskutovali aktuální dění ve vesnici.⁷⁶

Z kraje roku 1806 zemřel pan Dale a Robert Owen se stal jedinou nejvyšší hlavou továrny v New Lanarku. Rokem 1812 začala Owenova veřejná kariéra, začal ve velkém vydávat pamflety a knihy a přednášet na veřejnosti. Za lepší podmínky pracujících a za odstranění negativních důsledků industrializace se Owen začal veřejně angažovat od vydání spisu *Nový pohled na společnost (A New View of Society, 1813-1816)*. Ještě patrnější se jeho veřejná činnost stala roku 1815, kdy se aktivně podílel na setkání bavlnářských podnikatelů v Glasgow. Začal se také obracet na politiky s návrhy nových zákonů. Owenův návrh zákona v roce 1815 požadoval, aby všechny továrny s více než dvaceti zaměstnanci nezaměstnávaly osoby mladší osmnácti let na déle než deset a půl hodiny denně. Aby nesměly být zaměstnány děti do deseti let a mohly nejprve chodit do školy.⁷⁷ Pracovní doba měla být stanovena mezi pátou hodinou ranní a devátou večerní, aby se předešlo nočním směnám.⁷⁸

Společně se státníkem a diplomatem ze Ženevy Charlesem Pictetem de Rochemont se vydal na cestu evropským kontinentem. Sám Pictet se zabýval společenskými reformami a v roce 1817 přijal pozvání na návštěvu do New Lanarku. Poté se společně vydali na cestu do Londýna a do Francie, kde se stýkali s mnohými předními osobnostmi. Setkal se s budoucím francouzským králem Ludvíkem Filipem (1830-1848), prvním ministrem a kardinálem Richelieu a dalšími politiky, učiteli a reformátory. Owen s nimi

---

Sociální podmínky dělníků byly sice o něco lepší než ve zbytku britských továren, platy však byly velmi nízké. Dělníci v bavlnářských továrnách v Glasgow i Lancshireském hrabství byli placeni daleko lépe. (I. R. MITCHELL, *Clydeside*, s. 28.).

⁷⁶ J. ARNOLD – L. DAVIDSON, *The Great Experiment*, s. 59; Ben MAW, *Robert Owen's Unintended Legacy: Class Conflict*, in: Noel THOMPSON – Chris WILLIAMS (edd.), *Robert Owen and His Legacy*, Cardiff 2011, s. 155-173, zde s. 167.

⁷⁷ Návrh zákona je proto známý jako *první desetihodinový zákon (first ten hours bill)*. (M. ESCOTT, *Robert Owen as a British Politician*, s. 132.).

⁷⁸ I. DONNACHIE, *Robert Owen*, s. 125; M. ESCOTT, *Robert Owen as a British Politician*, s. 132. Ministr Robert Peel návrh parlamentu ani nepředstavil, nicméně Owenův návrh našel své uplatnění alespoň v New Lanarku, kde byla toho roku otevřena také Nová Instituce. Owen však nepřestával parlamentu posílat další podněty a má svůj podíl na pozdějších zákonech sira Roberta Peela. (J. ARNOLD – L. DAVIDSON, *The Great Experiment*, s. 59; I. DONNACHIE, *Robert Owen*, s. 126.).

vedl diskuze a představoval svůj *Nový pohled na společnost*. Představil ho dokonce i během rozprav v kongresu v Aix-la-Chapelle roku 1818, nicméně byl velmi zklamaný, že jeho nápady nezískaly velkou důvěru, podporu ani nadšení.⁷⁹ Druhým cílem cesty byly návštěvy různých experimentální škol. Ve švýcarském Hofwylu strávili tři dny exkurzemi v internátních školách (*boarding schools*) Hanse von Fellenberga pro chudé i bohaté studenty, kterým se kromě klasické výuky dostalo také praktického vzdělání o práci na školních polích.⁸⁰

Po návratu z kontinentu se vrátil do Glasgow a nadále vedl továrnu v New Lanarku. Jeho kritiků však postupně přibývalo, noviny odhalovaly pravdu o zákazu presbyteriánským školním inspektorům navštěvovat New Lanark. Svým otevřeným odporem k dogmatismu církví si proti sobě poštval presbyteriánskou církev. Takové zprávy měly neblahý dopad na uskutečnění plánu vesnic v Novém systému. I když se tomuto plánu konečně dostalo parlamentního projednávání, nakonec byl v květnu 1824 zamítnut. Další katastrofu pro něj znamenalo vypuknutí tyfové epidemie v New Lanarku, která prokázala, že jeho hygienická opatření nebyla tak účinná, jak prohlašoval.⁸¹

Dělníci v New Lanarku pod Owenovým vedením byli v porovnání s ostatními skotskými továrnami stále velmi špatně placeni, navíc se zvyšoval tlak místních presbyteriánských kněží i jeho partnerů na zahrnutí presbyteriánského náboženství do školních osnov. Nakonec roku 1824 Owen prodal svůj podíl jednomu z jeho partnerů Johnu Walkerovi.⁸² Ještě toho roku podnikl cestu do Ameriky, kde se nacházely obecně známé komunity Moravanů, Shakerů a komunita v Harmonii ve státě Indiana, založená roku 1814 německým luteránským duchovním Georgem Rappem,⁸³ se kterým byl Owen

---

⁷⁹ TAMTÉŽ, s. 147-148, 156.

Owen věnoval mnoho času a energie přesvědčování ostatních kapitalistů, vládců, politiků, aby přijali jeho osobní pravdu a owenismus. Na setkání v Aix la Chapelle se snažil přesvědčit dokonce cara Alexandra I. (1801-1825). (I. R. MITCHELL, *Clydeside*, s. 28.).

⁸⁰ I. DONNACHIE, *Robert Owen*, s. 150.

⁸¹ TAMTÉŽ, s. 198-199.

⁸² Příjmy z newlanarcké továrny mu přicházely až do roku 1831.

Od roku 1814, kdy uspořádal rozprodej podílů továrny, byli Owenovými partnery baptista Joseph Fox, pozdější londýnský starosta Michael Gibbs, filozof Jeremy Bentham a kvakeři William Allen, Joseph Foster a John Walker. (M. ESCOTT, *Robert Owen as a British Politician*, s. 130.). Období, kdy továrnu vedl John Walker a jeho synové, je věnovaná kapitola zde: I. DONNACHIE – G. R. HEWITT, *Historic New Lanark*, s. 141-163.

⁸³ Rappova Harmonie byla jakousi klášterní společností, jejíž členové každý den tvrdě pracovali, žili v celibátu a odmítali manželství. Do Harmonie se Owen rozhodl vycestovat po setkání s americkým školským reformátorem Williamem Maclurem v New Lanarku roku 1824. Když Owen koupil osadu od Rappitů (*the Rappites*, podle otce Rappa), nekoupil jen hospodářskou půdu a budovy, ale získal s nimi již nabyté zkušenosti s komunitním soužitím. (M. CIPRO, *Prameny výchovy II*, s. 255; I. DONNACHIE – G. R. HEWITT, *Historic New Lanark*, s. 137-138; Krishan

v kontaktu alespoň od roku 1820.⁸⁴ O Rappovu osadu se začal zajímat víc po tom, co mu oznámil svůj úmysl ji prodat. Owen byl bohatý muž, Harmonie vykazovala dobré zisky a koupě osady v Americe pro Evropana vycházela velmi levně.⁸⁵ Navíc se skutečně považoval za vizionáře, který věřil, že vedení New Lanarku je jeho posláním, které může a mělo by být aplikováno univerzálně kdekoli. A protože stále nebyl vyslyšen vysokými hodnostáři v Británii, věřil, že se mu dostane většího pochopení a uznání v Americe.⁸⁶

Na novém kontinentě uspěly jeho návrhy mnohem lépe než v Evropě; krátce po příjezdu měl možnost hovořit o svém pohledu na společnost před nejvyššími hodnostáři shromážděnými v Kapitolu. Nicméně neměl čas pouze vyjednávat. Jako nový majitel New Harmony⁸⁷ musel také dokázat funkčnost a správnost jeho vizí v praxi. Organizoval školy, jídelny, ubytovny a práci obchodníků a zemědělců. I možnosti trávení volného času byly v New Harmony velmi pestré. Konaly se pravidelné bály, koncerty, přednášky, veřejná čtení. Byla přísně dodržována náboženská tolerance a svoboda názoru. Osada měla být zorganizována jako centrální vesnice, epicentrum změny. Nové komunity se měly vytvářet z ní a šířit se do okolí.⁸⁸

Když se zkraje léta příštího roku po návštěvě Evropy Owen vrátil do New Harmony, komunita už se nacházela v rozkladu. Od počátku Owenova působení se do osady stahovali podvodníci, lidé z okraje společnosti a nejnižších společenských tříd.⁸⁹ Mnoho rodin odešlo buď proto, že nemělo kde bydlet, nebo se jim nechtělo vzorně pracovat. Několik jednotlivců bylo také vyhozeno z důvodu epilectví. Jako náhrada většinou přicházely mladé páry s několika dětmi. Největší těžkosti působil velký nedostatek. Úroda a tovární výroba zdaleka nedokázaly uspokojit všechny nároky místní

KUMAR, *Utopian Thought and Communal Practice: Robert Owen and the Owenite Communities*, Theory and Society 19, 1, 1990, s. 1-35, s. 12.).

⁸⁴ I. DONNACHIE, *Robert Owen: Reputations*, zde s. 17.

⁸⁵ TÝŽ, *Robert Owen*, s. 205-206.

Osada v Harmonii byla průmyslově vyspělá, měla přádelnu, vinice, pivovar i lihovar.

⁸⁶ TAMTÉŽ, s. 206.

Navzdory mnohým odpůrcům budil Robert Owen také nadšení a zájem. Nedlouho po odjezdu do Ameriky se na Britských ostrovech začala tvořit společenství jeho věrných stoupenců, souhrnně nazývaných owenité. Postupně vznikalo hnutí následovníků zakládajících owenitské komunity založené na vzájemné spolupráci a rovném rozdělování. Jedna z nich byla založena v březnu 1825 v Orbistonu v Motherwellu (Lanarkské hrabství). Měla asi 300 obyvatel, žijících v pohodlných čtvrtích. Společnost ale fungoval jen do roku 1827. (K. KUMAR, *Utopian Thought*, s. 18; B. MAW, *Robert Owen's Unintended Legacy*, s. 166; I. R. MITCHELL, *Clydeside*, s. 35-48.).

⁸⁷ Majitelem se stal 4. ledna 1825. Název *Harmonie* se změnil na *New Harmony*.

⁸⁸ I. DONNACHIE, *Robert Owen*, s. 235, 245.

⁸⁹ M. CIPRO, *Prameny výchovy II*, s. 255.

společnosti. Komunita trpěla velkým nedostatkem školených a pracovitých řemeslníků a dělníků a velmi brzy se zadlužila.⁹⁰

Kromě New Harmony vznikaly v Americe i další separatistické komunity. Owenitská komunita v britském Orbistornu inspirovala v Americe přeměnu *Přípravné společnosti (Preliminary Society)* v *Komunitu rovnosti (Community of Equality)*.⁹¹ Společnost, tvořená především anglickými zemědělci přicházejícími z Illinois, si dala jméno *Maclure* podle vůdce Williama Maclurea⁹². Odhlasovala vlastní ústavu, jejímž cílem byla trvalá úleva pro pracující třídu.⁹³ Owen krátce po svém příjezdu do osady nechal několik kilometrů od vesnice vybudovat na neobdělávané půdě devět nových chalup, kam ubytoval 150 obyvatel a zaručil jim vlastnictví půdy o rozloze 1400 akrů.⁹⁴

New Harmony se udržela jako pospolitá integrovaná komunita jen o něco déle než jeden rok, ačkoli do tohoto experimentu Owen vkládal obrovské naděje. Nejen New Harmony, ale i owenitské komunity měly potíže uživit samy sebe, nevyráběly dostatek pro všechny. Proto zůstávaly finančně závislé na nemalých příspěvcích z Owenových i Maclureových vlastních kapes.⁹⁵ Maclure nakonec navrhl vytvoření federace komunit, z nichž každá by se specializovala na výrobu něčeho jiného. Mezi sebou si měly vyměňovat zboží i služby. O správnosti řešení přesvědčil Owena v květnu 1827.⁹⁶ Owen s Maclurem vytvořili tři komunity, *Školní neboli vzdělávací (School or Education Society)*, *Zemědělskou a pasteveckou (Agricultural and Pastoral Society)* a *Mechanickou a výrobní společnost (Mechanic and Manufacturing Society)*, spojené *Úřadem unie (Board of Union)*. Spolupracovaly spolu tak, jak to Owen navrhl ve *Zprávě pro lanarkské*

---

⁹⁰ I. DONNACHIE, *Robert Owen*, s. 235.

⁹¹ Další separatistické hnutí založilo svoji konstituci na té maclurijské a pojmenovalo se Feiba-Peveli.

⁹² William Maclure byl nadšencem pro reformy ve vzdělávání, a proto znal Owenovy návrhy. V létě 1824 navštívil New Lanark, kde se utvrdil v přesvědčení, že Owenovy reformy jsou správné a vedou správným směrem. Nabyl také sebevědomí pro realizaci vlastních reformních návrhů v amerických školách. (I. DONNACHIE – G. R. HEWITT, *Historic New Lanark*, s. 137.).

⁹³ Ústava se zavazovala k ochraně rovnosti práv bez ohledu na pohlaví a majetek, k rovnosti povinností rozdělených podle možností a schopností jednotlivců. Oproti *Preliminary Society* kladla daleko větší důraz na uniformitu obyvatel, všichni se stravovali i oblékali jednotně. Byla to komunita založená na společném vlastnictví, svobodě projevu a upřímnosti a také na dodržování zákonů své země. Výkonná moc společnosti se měla dělit do šesti hlavních odvětví: pro zemědělství, manufaktury, domácí hospodářství, obecné hospodářství a obchod. (I. DONNACHIE, *Robert Owen*, s. 236-238.).

⁹⁴ TAMTÉŽ, s. 239-240.

⁹⁵ M. CIPRO, *Prameny výchovy II*, s. 255; K. KUMAR, *Utopian Thought*, s. 19.

⁹⁶ I. DONNACHIE, *Robert Owen*, s. 241; K. KUMAR, *Utopian Thought*, s. 18.

*hrabství (Report to the County of Lanark, 1821).*⁹⁷ Došlo tedy k posunu od jednotlivých, oddělených a navzájem nezávislých komunit k jejich spojování do větších celků.

Čím dál více se však museli potýkat s problémem převyšování spotřeby nad výrobou. Společně provedli několik reorganizací výroby i celé společnosti, ale žádná příliš nepomohla. Když v roce 1826 vydali *Deklaraci duševní nezávislosti*, lidé byli zesláblí, nemocní, hladoví a už neslyšeli na vysoké, ušlechtilé cíle. Stejně rychle, jak se Owen rozhodl Harmonii koupit, tak ji také prodal, ještě roku 1827. Poslední pokus o znovunabytí jmění uskutečnil v Texasu, když mu Benjamin Milan napsal dopis s otázkou, zda by neměl zájem o půdu, kterou Milan získal v Texasu.⁹⁸ Ani tento projekt však neuspěl.

Od třicátých let se Owen nejvíce věnoval nejrůznějším společnostem a spolkům. Společně s vůdcem lancashireských bavlnářských průmyslníků Johnem Dohertym a radikálním továrníkem Johnem Fieldenem založil v listopadu 1833 *Národní ozdravovací společnost (National Regeneration Society)*.⁹⁹ V roce 1835 stál u založení *Asociace všech tříd a všech národů (Association of All Classes of All Nations)*. Ta se zanedlouho spojila s jeho další organizací, pod společným jménem *Celosvětová společnost racionálních věřících (Universal Community Society of Rational Religionists)*. Společnost získala dobrou podporu pracující třídy; na pravidelné přednášky se dostavovalo kolem padesáti tisíc členů. Časem se ukázala být jednou z Owenových nejúspěšnějších organizací. Své peníze využívala k otevírání *Sálů vědy (Halls of Science)*, kde se konaly nejrůznější přednášky, večírky i náboženské rituály, při kterých společnost zpívala hymny opěvující ctnosti komunity.¹⁰⁰

Nejvlivnější z jím založených společností byla *Racionální společnost (Rational Society)* ze 40. let 19. století. Vydávala vlastní noviny o zhruba 40 000 výtiscích a pořádala mnoho setkání. Postupně se rozrostla a zakládala své pobočky po celé zemi.

---

⁹⁷ I. DONNACHIE, *Robert Owen*, s. 242.

Do března 1826 se New Harmony rozpadla na tři oddělené komunity – Macluria a Feiba-Peveli a vytvořily *Community of Equality*. Dále se rozpadala během roku 1826. Jako samostatné komunity se oddělily také *School Society*, *Agricultural and Pastoral Society*, *Mechanic and Manufacturing Society*. Existovalo ještě mnoho dalších komunit v Británii a Americe ve 30. i 40. letech, ale vesměs všechny postihl podobně rychlý zánik. (K. KUMAR, *Utopian Thought*, zde s. 18-19.).

⁹⁸ I. DONNACHIE, *Robert Owen*, s. 254.

⁹⁹ TAMTÉŽ, s. 260.

¹⁰⁰ TAMTÉŽ, s. 260-261.

Jeden z posluchačů v Manchesteru byl mladý Friedrich Engels, který se Owenem v mnohém inspiroval v mladých letech, před prvním setkáním s Karlem Marxem.¹⁰¹

Roku 1839 byl prvním ministrem Lordem Melbournem Owen osobně představen královně Viktorii, jejíž otec vévoda z Kentu¹⁰² mu dlužil peníze, které si od něho půjčil. Owen vzal toto setkání jako příležitost ukázat královně své principy a přesvědčit ji o jejich správnosti.¹⁰³

Ke konci svého života zanechal svého celoživotního materialismu, brzy po překročení sedmdesátky se začal zajímat o spiritualitu, která byla v té době velmi módní záležitostí. Roku 1854 vstoupil do *Spiritistické církve (Spiritual Church)* a začal komunikovat s lidmi z onoho světa. Pravidelně se spojoval s duchy zemřelých.¹⁰⁴ Věnoval se také novému vydávání svých předchozích prací a začal diktovat svoji autobiografii, publikovanou v roce 1857. Zemřel 17. listopadu 1858 v hotelovém pokoji v rodném městě Newtown, kde je také pohřben.¹⁰⁵

---

¹⁰¹ I. R. MITCHELL, *Clydeside*, s. 29.

Owen se angažoval v mnoha dalších spolcích a organizacích, jako byla Britská asociace pro podporu znalosti spolupráce (*British Association for Promoting Cooperative Knowledge*) nebo Sloučená britská a zahraniční asociace průmyslu (*The British and Foreign Consolidated Association of Industry*). Spoluzaložil odborovou společnost *The Grand National Consolidated Trades Union* a vydával vlastní časopis s názvem *The New Moral World*, jehož první číslo vyšlo 1. 11. 1834.

¹⁰² Edward Augustus, vévoda z Kentu byl Owenův přítel a patron.

¹⁰³ I. DONNACHIE, *Robert Owen*, s. 261.

¹⁰⁴ Robert A. DAVIS, *Robert Owen and Religion*, in: Noel THOMPSON – Chris WILLIAMS (edd.), *Robert Owen and His Legacy*, Cardiff 2011, s. 91-111, zde s. 92; I. DONNACHIE, *Robert Owen*, s. 261.

Spiritistické hnutí v Americe a Británii 19. století nemělo s církví příliš společného. Zabývalo se různými pseudovědeckými teoriemi jako takzvané chladné čtení osobnosti. Hnutí oslovovalo zejména vzdělanou střední vrstvu a působilo na ni spíše vědeckými než silně náboženskými diskuzemi. Spiritualismus se proto jevil jako racionální, vědecké náboženství. (R. A. DAVIS, *Robert Owen and Religion*, s. 108-109.).

¹⁰⁵ C. WILLIAMS, *Robert Owen and Wales*, s. 224-225.

3. Společnost Owenovy doby

a. Hospodářství a společnost

Robert Owen vyrůstal a strávil většinu života v atmosféře osvícenství a zároveň ve věku rychle stoupající produkce a zlepšující se techniky, která přála vynalézavým podnikatelům.¹⁰⁶ Jeho životní postoje a cíle byly formovány mimořádně složitou sociálně hospodářskou situací, do které se nejen Velká Británie, ale i zbytek Evropy postupně dostával už od první poloviny 18. století. Jednou z hlavních příčin změn byl nevídaně rychlý technický rozvoj a nastupující zemědělsko-průmyslová revoluce, navíc byla Británie v přímém styku se dvěma velkými politickými a myšlenkovými revolucemi, americkou a francouzskou.¹⁰⁷ Období nejprudšího hospodářského vzestupu začalo v 60. letech 18. století a začalo opět zpomalovat až během prvních dvou desetiletí 19. století. Téměř celý život Roberta Owena spadá do období nejintenzivnějšího období průmyslové revoluce, tedy do doby za vlády králů Jiřího III. (1760-1820), Jiřího IV. (1820-1830), Viléma IV. (1830-1837) a královny Viktorie (1837-1901). Až v Owenových šedesátých letech začalo docházet k pozvolnému ustálení situace.¹⁰⁸ Moderní průmyslový kapitalismus byl spojen s výstavbou velkých továren ve vlastnictví nově se utvářející úzké třídy bohatých podnikatelů (*middle class*), do níž patřil i tento utopický socialista.

Mezi nejdůležitější impulzy ke zrychlení ekonomického růstu patřily trvale nízké ceny potravin ve 30. a 40. letech 18. století, díky kterým zbývalo Angličanům více peněz na nákup spotřebního zboží, a stavba silniční sítě započatá ve 30. letech.¹⁰⁹ Éra průmyslového růstu a technologických vynálezů stála na vynálezu Wattova parního stroje, zpracování železa za pomoci černého uhlí a koksu a na bavlnářském průmyslu. Důsledkem ekonomického růstu a pokroku techniky se staly různé přeměny

---

¹⁰⁶ Joel MOKYR, *Editor's Introduction: The New Economic History and the Industrial Revolution*, in: TÝŽ (ed.), *The British Industrial Revolution. An Economic Perspective*, Oxford 1999, s. 1-127, zde s. 18.

¹⁰⁷ J. POLIŠENSKÝ, *Dějiny*, s. 127.

¹⁰⁸ Technickou a zemědělskou vyspělost Velké Británie dokázala Velká výstava v Londýně roku 1851. Tou dobou už byla Británie nejurbanizovanější zemí Evropy a Londýn největší evropskou metropolí. (Edward A. WRIGLEY, *Energy and the English Industrial Revolution*, Cambridge 2010, s. 27, 47.).

¹⁰⁹ Kenneth Owen MORGAN a kol., *Dějiny Británie*, Praha 2008, s. 336.

Pro skotský průmysl znamenalo zásadní změnu spojení s Anglií (*Act of Union*, 1707). Skotskému bavlnářskému i vlnářskému průmyslu se tím otevřely nové možnosti exportu nejen do Anglie, ale do všech jejích kolonií. (Maxine BERG, *The Age of Manufactures 1700-1820. Industry, Innovation and Work in Britain*, New York 2005², s. 35.).

ve společnosti, například rychlá urbanizace, soustředění obrovského kapitálu do rukou úzké skupiny jednotlivců a růst příjmů.¹¹⁰

Zavádění strojní výroby totiž vyžadovalo velký kapitál, který se od nynějška už nenacházel pouze v rukou urozených. Posun k velkým podnikům způsobil nárůst počtu obyvatel (a tedy spotřebitelů) a rozšíření především zámořských trhů. Obrovský krok vpřed učinil James Watt svým vynálezem parního stroje, který ve velkém nahrazoval pohon lidskou nebo zvířecí silou. Parní stroje a využití koksu k výrobě železa namísto dřevěného uhlí umožnily vznik velkovýroby.¹¹¹ Do textilního průmyslu, nejrozšířenějšího průmyslového odvětví v Británii, se parostroj začal zavádět už kolem roku 1800. Pro předení byl přelomový také vynález pohyblivého člunku anglického mechanika Johna Kaye už z roku 1733, zvyšujícího produktivitu i rychlost mechanického tkalcovství. Další inovaci přineslo zvýšení počtu vřeten na tkalcovském stroji; na obsluhu šestnácti až osmnácti vřeten díky tomu už postačil jediný dělník.¹¹² Postupná mechanizace v přádláckém průmyslu během 18. a počátku 19. století snižovala potřebu vysokého počtu dělníků a s tím také cenu příze i látek. Koncem 18. století už v Británii existovalo na 900 přádelen. Mnoho z nich vzniklo podle vzoru přádelny Richarda Arkwrighta, jako nově postavené budovy s několika patry pro přádlácké stroje.¹¹³ Takto byla zřízena také továrna Davida Dalea v New Lanarku, kde se nacházely čtyři výrobní příze, každá o několika patrech. Továrnu poháněly jednak parní stroje, ale využívala se také vodní energie vznikající pod vodopádem řeky Clyde.

Přádelna v New Lanarku nebyla výjimkou, když moderní techniku stále doplňovala tradiční manufakturní výroba, kterou zaměstnanci znali ze svých domovů. Výroba příze a látek totiž měla v Anglii i ve Skotsku dlouhou tradici a pro mnoho domácností znamenala významnou možnost přivýdělku, jako doplněk k zemědělství.¹¹⁴ Během

---

¹¹⁰ Robert C. ALLEN, *The British Industrial Revolution in Global Perspective*, New York 2009, s. 1.

¹¹¹ TAMTÉŽ, s. 156; M. BERG, *The Age*, s. 15; W. A. WRIGLEY, *Energy*, s. 38-39.

Právě díky bohatým zásobám černého uhlí a zároveň celkem levné pracovní síle byla Británie první zemí, kde se projevila průmyslová revoluce. (R. C. ALLEN, *The British Industrial Revolution*, s. 140.).

¹¹² M. BERG, *The Age*, s. 23, 32.

První stav o více vřetenech zkonstruoval James Hargreaves a je dobře známý pod názvem *jenny*. Vynález byl patentován roku 1770. Ještě větší počet vřeten měl vodou poháněný stav Richarda Arkwrighta (patentovaný roku 1769). (TAMTÉŽ, s. 205.).

¹¹³ R. C. ALLEN, *The British Industrial Revolution*, s. 186; M. BERG, *The Age*, s. 32-33, 204.

¹¹⁴ Pro drobné rolníky přestávalo být zemědělství jako způsob obživy výhodné a raději se stěhovali do měst, kde se i bez kvalifikace mohli uplatnit v průmyslu jako dělníci. Zároveň tím podpořili nárůst průmyslové výroby, která uvolněné pracovníky zaměstnala. Tento ekonomický

volných večerů se ženy věnovaly spřádání lnu nebo tkaní, ani to nebylo považováno za náročnou činnost.¹¹⁵ Také proto většina nových vylepšení přádláckých a tkalcovských strojů pocházela z menších venkovských manufaktur, které se jako první mechanizovaly. I přádelna Davida Dalea a Roberta Owena dala zaměstnání mnoha obyvatelům původem z Vysočiny, kteří si odtud přinášeli zkušenosti s domácí výrobou.¹¹⁶

Mnoho nových průmyslových měst vznikalo rozrůstáním se z pouhých vesnic nebo městeček v oblastech nalezišť uhlí a kovů, zejména železa. Hlavní centra exportu se nacházela v přístavech Newcastle, Bristol a Liverpool. Ke vzájemné komunikaci v nově vznikajících průmyslových regionech přispěly kromě plavebních kanálů železnice, hojně budované od 30. let 19. století.¹¹⁷ Nejvíce urbanizovanou oblastí se stala střední Anglie, kde vznikala největší města Manchester, Leeds, Birmingham, Sheffield a Liverpool. V 19. století se tato neurbanizovanější oblast jen rozšiřovala na severozápad k uhelným dolům ve West Midlands, na sever do Lancashire a do jižního Walesu a stará centra manufaktur na jihu a východě Anglie naopak buď upadala nebo zanikla úplně. Město New Lanark vzniklo jako tovární město v přímém sousedství s městečkem Old Lanark, na půli cesty mezi největšími skotskými městy Glasgow a Edinburgh.¹¹⁸ Nacházelo se v samotném průmyslovém centru, kam se soustředila většina skotské populace, a přesto nebylo průmyslovým velkoměstem, která Owen ve svých esejích kritizoval. Jeho ideálem byla průmyslová města zhruba o velikosti New Lanarku, která by postrádala veškeré nevýhody přelidněných továrenských měst s nezdravým ovzduším, nedostatkem zeleně i slunečního svitu.

Právě ve velkých průmyslových městech mají svůj původ počátky dělnického hnutí. Ze zoufalých obav dělníků, že je mechanické stroje připraví o zaměstnání, se jako první rozšířilo hnutí rozbíječů strojů.¹¹⁹ Rozbiječské hnutí se nejsilněji projevovalo

---

růst umožnil vzrůst počtu obyvatel země, aniž by se mnozí z nich ocitli v nouzi, pod hranicí chudoby. (TAMTÉŽ, s. 15.).

¹¹⁵ TAMTÉŽ, s. 191.

¹¹⁶ R. C. ALLEN, *The British Industrial Revolution*, s. 183-184; M. BERG, *The Age*, s. 19.

Ve Skotsku přispěly k migraci i důsledky tzv. jakobitského povstání stuartovského prince Karla Eduarda v roce 1745. Porážka povstání a následné násilí proti Skotům z Vysočiny narušily dosavadní společenský systém klanů a způsobily vylidnění skotské Vysočiny a odchod příslušníků bývalých klanů do měst. (J. POLIŠENSKÝ, *Dějiny*, s. 120-121.).

¹¹⁷ V roce 1850 byl zahájen provoz železnice mezi Londýnem a Edinburghem.

¹¹⁸ M. BERG, *The Age*, s. 22, 85; E. A. WRIGLEY, *Energy*, s. 60-63.

¹¹⁹ Skutečnost, že mechanizace připravovala dělníky o práci, kritizovali mladí komunisté F. Engels a K. Marx. (O. FRANĚK – A. VERBIK (edd.), *Karel Marx, Bedřich Engels. Komunistický manifest*, s. 70.).

v době války proti revoluční Francii, zvláště v letech 1811-1812. V jižní a východní Anglii pokračovalo na konci 20. let 19. století.¹²⁰

Velký problém byl také v tom, že většina dělníků v nově vzrostlých městech jako Birmingham, Manchester nebo Glasgow neměla žádné zástupce v parlamentu. Až do roku 1832 totiž přetrvávalo středověké rozvržení mandátů. V 18. století již dávno upadlá nebo zanikající městečka (*rotten boroughs*) stále posílala do parlamentu po dvou poslancích, zatímco nově vzniklá statisícová města neměla zastoupení žádné. Ke změně došlo až po četných demonstracích v letech 1831 až 1832, kdy byla vláda donucena odhlasovat zákon o parlamentní reformě. Nově byly Anglie a Wales rozděleny do zhruba dvě stě padesáti městských čtvrtí (*municipal boroughs*). Spolu s reorganizací volebních obvodů bylo reformováno i volební právo. Funkci volebních obvodů zastávaly parlamentní obvody (*parliamentary boroughs*).¹²¹

Soustředění velkého kapitálu do rukou úzké vrstvy podnikatelů a nevhodné podmínky dělnictva ve velkých průmyslových závodech se staly předmětem kritiky raných socialistů a komunistů.¹²² Upřednostňovali kolektivní zájmy před zájmy nejméně výhodnějších jednotlivců, a přinášeli naději na demokratizaci a vznik solidárnější společnosti.¹²³ Sám Robert Owen si však dobře uvědomoval, že ne všichni kapitalisté touží pouze po zisku bez ohledu na své zaměstnance a že nutně musí škodit společnosti. Jeho první zaměstnavatel James McGuffog jemu i dalším dvěma zaměstnancům zajišťoval pohodlný život a jednal s nimi s respektem, za odvedenou práci dostávali stavu i ubytování v jeho domě. Mladého Owena bral společně se svou ženou do kostela,

---

¹²⁰ M. BERG, *The Age*, s. 94; Viacheslav Petrovich VOLGIN, *Předmluva*, in: J. B. KOZÁK, *Robert Owen. Vybrané spisy*, s. 6.

Východní a jižní Anglie se průmyslová revoluce zatím téměř nedotkla. Byly to hlavně zemědělské oblasti a jako bývalá centra manufaktur a obchodu zažívala od konce 18. století ekonomický úpadek, mnoho rodin přicházelo o práci a obživu. (J. MOKYR, *Editor's Introduction*, s. 30.).

Průmyslová revoluce sice umožňovala růst počtu obyvatel, ale aby bylo dosaženo dostatečného příjmu rodiny, musely být hojně zaměstnávány i ženy a děti, a to nejčastěji v textilním a oděvním průmyslu. V některých skotských oblastech tvořily v bavlnářském průmyslu ženy a děti i více než polovinu všech zaměstnanců. Jedním z hlavních důvodů zaměstnávání žen a dětí byly nižší mzdy než pro muže a také potřeba menších rukou k práci s přízí, přišívání knoflíků nebo výrobě spon na oblečení. Ženy a děti byly najímány k obsluze menších tkalcovských stavů, zatímco ty velké museli obsluhovat výhradně muži. (M. BERG, *The Age*, s. 120, 122-124, 128-129, 218, 244; Jaroslav PURŠ, *Průmyslová revoluce, Vývoj pojmu a koncepce*, Praha 1973, s. 383.).

¹²¹ Herbert Albert Laurens FISHER, *The Constitutional History of England. A Course of Lectures Delivered by F. W. Maitland*, Oxford 1908 s. 495-497.

¹²² Proti nové společenské vrstvě se otevřeně stavěli komunisté například v *Komunistickém manifestu* z roku 1848, který správně předvídal revoluci. (G. G. IGGERS, *Dějepisectví*, s. 83.).

¹²³ Jürgen OSTERHAMMEL, *The Transformation of the World. A Global History of the Nineteenth Century*, Woodstock 2014, s. 604.

dokonce mu půjčoval vlastní knihy. Jeho další zaměstnavatel Peter Drinkwater byl dalším solidárním podnikatelem, se kterým spolupracoval. I otec jeho manželky a zakladatel továrny v New Lanarku pan Dale dbal kromě pohodlného ubytování a stravy i o vzdělávání a ošacení zaměstnanců a jejich dětí.¹²⁴

Owen se poměrně aktivně zapojoval do řešení sociální otázky nejen vydáváním pamfletů, ale i spoluprací na chudinských zákonech a odborovou činností. Životní standard se snažili chudinskými zákony řešit i někteří státníci. Ještě v 18. století se totiž chudinská péče omezovala pouze na nejnnutnější životní potřeby uspokojované v chudobincích, které na nuzných lidech zpravidla spíše šetřily.¹²⁵ V roce 1794 ustanovil smírčí soud ve Speenhamlandu částku 26 liber chleba týdně jako životní minimum pro dospělého muže, pro ženu a dítě 13 liber. Pokud tohoto minima jedinec nedosáhl, měla jeho farnost povinnost mu dorovnat rozdíl. Toto opatření však způsobilo, že si zaměstnavatelé najímali raději dělníky ochotné pracovat za nejnižší mzdy, protože jejich platy dorovnávaly obce. To se pokoušel napravit až chudinský zákon z roku 1834 (*Poor Law Reform Act*), podle nějž se vyplácení podpory vztahovalo jen na lidi neschopné práce. Zákon zaváděl ústřední kontrolu v rukou třech komisařů.¹²⁶

Od roku 1817 Robert Owen pravidelně posílal parlamentu různá upozornění a petice. Získal si podporu sira Roberta Peela, prvního ministra, který vydával zákony na ochranu zdraví a morálky pracujících dětí. Společně se jim podařilo prosadit tři tovární zákony z let 1819, 1825 a 1831 na ochranu žen a dětí před příliš náročnou prací. Zakazovaly zaměstnávání nejmladších dětí a regulovaly pracovní dobu mladistvých a žen. Nicméně byly velmi často přehlíženy. Z trojice zákonů byl nejúčinnější zákon z roku 1831. Zakazoval lidem mladším 21 let pracovat přes noc a lidem pod 18 let více než 12 hodin denně v každé bavlnářské továrně.¹²⁷ Za vlády královny Viktorie (1837-1901), spojené se snahami o zlepšení sociálních podmínek dělníků, schválil parlament několik dalších továrenských zákonů. Od roku 1842 byla stanovena pro ženy a děti maximální desetihodinová pracovní doba a později královna vydala několik zákonů pro prevenci epidemií ve slumech, protože se rozšíření infekčních onemocnění obávali už i ostatní obyvatelé měst.

---

¹²⁴ R. OWEN, *New View*, s. 36; TÝŽ, *The Life*, s. 16-18; J. POLIŠENSKÝ, *Dějiny*, s. 138.

¹²⁵ K. O. MORGAN a kol., *Dějiny*, s. 342.

¹²⁶ H. A. L. FISHER, *The Constitutional History*, s. 412; André MAUROIS, *Dějiny Anglie*, Praha 1993, s. 355.

¹²⁷ Thomas Erskine MAY, *The Constitutional History of England II. Since the Accession of George Third 1760-1860*, New York 1874, s. 567-568.

Odborové organizace postupně nabývaly na významu a účinnosti během první poloviny 19. století. Původně bylo odborářství do značné míry omezeno pouze na řemeslníky. Dělníci z továren své odbory začali zakládat až po polovině 19. století; jejich zaměstnavatelé byli často neústupní, nezáleželo jim tolik na tom, jak zruční dělníci jsou, a snažili se odbory potlačovat. Ty zpočátku bojovaly zejména proti zjevným nespravedlnostem, jako když bylo místo peněz vypláceno zboží za mzdu.¹²⁸ První pokus o založení jednotného odboru pro veškeré britské dělnictvo zaměstnané v přádelnách bavlny proběhl v roce 1829, i když nepříliš úspěšně. Robert Owen se podílel na založení odborové organizace *Velký národní sjednocený svaz výrobců (Grand National Consolidated Trades Union)*, vzniklé roku 1833 jako federace již existujících odborů. Owenovým hlavním cílem zde bylo zakázat nucení dělníků nakupovat jen v obchodech jejich zaměstnavatelů. Tento odbor byl postaven na myšlence stanovování cen zboží a výrobků, které by odpovídaly hodnotě práce na nich. Protože to však způsobilo obrovský nárůst cen zboží, které tak na volném trhu ztratilo odbyt, není divu, že tato organizace vydržela jen rok. V činnosti však zůstaly její místní pobočky.¹²⁹

Přes všechny tyto snahy nebylo snadné dělníky organizovat. Británie byla jednou z prvních zemí, kde dělníci zahájili veřejné protesty a stávkou a zakládali dělnická a družstevnická hnutí. Příslušníci nově vzniklé pracující třídy si uvědomovali, že mají společný zájem na zavedení nějakého alternativního společenského systému.¹³⁰ Velmi často se však dělnické akce zvrhávaly v demonstrace za prosté zvýšení mezd nebo za celkovou úlevu chudým. Odbory byly pod obrovským tlakem z několika směrů, mezi nejčastější požadavky na odbory patřilo zvýšení mezd a úleva chudým, reforma volebního práva, jiní žádali revoluci a vznik republiky.¹³¹ Největší rozkvět odborů započal až v 50. letech, na samém konci života Owenova života. Začaly vznikat tzv. odborové organizace nového vzoru (*trade unions*), zabezpečující zaměstnání pro vlastní vyučené členy, zajišťující dostatečné mzdy a omezující přebytky dělníků v některých oborech.¹³²

---

¹²⁸ Henry PELLING, *A History of British Trade Unionism*, New York 1992⁵, s. 5-6.

¹²⁹ TAMTĚŽ, s. 29-30; J. POLIŠENSKÝ, *Dějiny*, s. 147-148.

¹³⁰ Edward Palmer THOMPSON, *The Making of the working Class*, New York 1964, s. 807.

¹³¹ Hamish W. FRASER, *A History of British Trade Unionism, 1700-1998*, London 1999, s. 18-19. S dělníckými hnutími v Manchesteru a Londýně byli v kontaktu mladí komunisté Karl Marx a Friedrich Engels. Roku 1848 přišli do londýnského exilu a s hnutím začali spolupracovat přímo.

¹³² J. POLIŠENSKÝ, *Dějiny*, s. 168-169.

Utopičtí socialisté jako Robert Owen se zajímali také o sociální a stavební nouzi v městských dělnických čtvrtích, vznikajících většinou na předměstích, která byla způsobena přílivem venkovského obyvatelstva za prací. Pohled současníka na životní podmínky dělníků poskytuje kniha Fridricha Engelse o *Postavení dělnické třídy v Anglii*, která vznikla na základě jeho vlastních poznatků za jeho pobytu v Manchesteru: „*Ponejvíce dvoupatrové nebo jednopatrové cihlové budovy v dlouhých řadách, často se sklepními byty, vystavěny téměř všude.*“¹³³ Byty nejčastěji sestávaly z jedné, maximálně dvou místností. Neměly kuchyň, záchody a prádelny byly veřejné a jejich hygienická úroveň zcela nedostačující. Ulice byly špinavé, plné odpadků a nevysychajících louží, protože jimi nevedly odpadní kanály. Závadná voda i nedostatek čerstvého vzduchu se staly příčinou rychlého přenášení infekcí jako tuberkulóza nebo tyfus. Jedinými místy, kde se lidé mohli setkávat nebo odpočívat, byly malé dvorky nebo úzké uličky, a velmi často hospody. Ty dělníkům poskytovaly útěk od nejistoty a odreagování po vyčerpávající práci jinde než v neúrodném domě. Kromě sídlišť ani práce v továrnách nebyla příjemná. Budovy továren připomínaly kasárny, do dálky čněly kouřící komíny. Bylo v nich zaměstnáno mnoho dětí a všichni zaměstnanci bývali oblečení do cárů látek, na nohou nosili dřeváky.¹³⁴

Podoba měst a staveb vždy odráží povahu a způsob života společnosti, která tyto stavby vytvořila. Soustavy budov na předměstích kapitalistických měst mohou naznačovat, že obyvatelstvo těchto slumů měst žilo v naprostém chaosu, bez soukromí, i čerstvého vzduchu a slunečního svitu, které neměly šanci do takto úzkých prostor proniknout. Podle raných socialistů byla společnost takovýmto způsobem zdeformovaná novým systémem výroby a vznikal zmatek, který se odrážel v charakteru městské výstavby.¹³⁵ Proto se velmi často zabývali souvisejícími tématy jako zvýšená zločinnost, alkoholismus nebo gamblerství. V přelidněných slumech totiž skutečně docházelo k velkému úpadku mravů; díky anonymitě města lidé přestávali cítit stud za činy jako byly prostituce, nevěry, rozvody nebo drobné krádeže, i když dříve by je sami považovali za nemravné. Jedním z dokladů vyššího výskytu zločinů, ale také nedůvěry a strachu v oblastech plných cizích lidí z různých částí země může být skutečnost, že si lidé na noc začali zamykat své domy.¹³⁶ Raní socialisté obecně za hlavní příčiny těchto

---

¹³³ F. ENGELS, *Postavení*, s. 43.

¹³⁴ TAMTÉŽ, s. 43; Clive EMSLEY, *Crime and Society in England 1750-1900*, 2005³, s. 120; E. P. THOMPSON, *The Making*, s. 192, 318-319.

¹³⁵ Karel HONZÍK, *Tvorba životního slohu*, Praha 1946, s. 64-65; O. ŠEVEČEK, *Zrození*, s. 36.

¹³⁶ Jenny WORMALDOVÁ, *Dějiny Skotska*, Praha 2005, s. 159.

společenských neduhů pokládali morální slabost, zahálku v zaměstnání, nevhodnou literaturu, a především špatnou rodičovskou výchovu a nedostatečné vzdělání, které obsahovalo jen málo křesťanských morálních poučení.¹³⁷

b. Náboženství a církev

Církevní život v 17. století

Owen se v průběhu života setkával s metodisty i oficiální anglikánskou církví. Abychom však pochopili složitou náboženskou situaci v Anglii, Skotsku a Walesu, je třeba se nejprve seznámit s vývojem církevních poměrů v novověku. Oficiální postavení na ostrovech měla anglikánská církev, reprezentovaná britským králem. Anglická občanská válka jako částečně náboženský konflikt na čas oslabila její postavení. I když postupně znovunabyla svou prestiž jako výrazně převažující náboženství, zůstala církví spíše vyšších, urozených vrstev.¹³⁸ Po válce našla oporu ve čtyřech pevných pilířích – *Korporačním zákonu (Corporation Act, 1661)*, *Ediktu o jednotnosti (Act of Uniformity, 1662)*, *Zákonu o shromažďování (Conventicle Act, 1664)* a *Zákonu o přísaze (Test Act, 1673)*. Korporační zákon zakazoval disenterům nabývat veřejných úřadů. Edikt o jednotnosti zakotvil formu bohoslužeb, svátostí a církevních obřadů tak, aby byly v souladu s jedinou uznanou *Knihou společných modliteb (The Book of Common Prayer)*.¹³⁹ Shromažďovacím zákonem se zakazovala veškerá shromažďování za účelem bohoslužeb jinde než v kostele.¹⁴⁰ Zákon o přísaze zavazoval členy korporací zastoupených v parlamentu a královské úředníky být anglikány, a tudíž přijímat svátosti tak, jak je poskytovala anglikánská církev.¹⁴¹ Dodržování předpisů bylo nutnou podmínkou k získání oficiálních úřadů i ke studiu na univerzitách v Oxfordu a Cambridge. *Přísaha loajality (Oath of Allegiance)* byla nutnou podmínkou pro přístup do veřejných úřadů i členství v parlamentu.¹⁴²

---

¹³⁷ C. EMSLEY, *Crime*, s. 58, 66.

¹³⁸ George Macaulay TREVELYAN, *Jak žila Anglie*, Praha 1949, s. 323, 325.

¹³⁹ Parlament po porážce puritánů dlouze diskutoval o revizi Knihy modliteb, a nakonec po dvou měsících byla *Zákonem o jednotnosti* přijata její revidovaná podoba. (TAMTÉŽ.).

¹⁴⁰ William Holden HUTTON, *A Short History of the Church in Great Britain*, London 1900, s. 220.

¹⁴¹ Jeremy BLACK, *Evropa osmnáctého století*, Praha 2003, s. 207; H. A. L. FISHER, *The Constitutional History*, s. 515.

¹⁴² TAMTÉŽ, s. 366.

Součástí *Přísahy loajality* byla pro katolíky kromě slibu poslušnosti a věrnosti i přísaha, že papež pro ně neznamená žádnou občanskou autoritu v říši a že se nikdy nepokusí nijak oslabit protestantství v Británii. (TAMTÉŽ.).

Anglikánská církev definitivně přišla o svůj vliv mezi Skoty, kteří během občanské války využili rozporů mezi stranou krále a parlamentu pro boj za uznání presbyteriánství. Za vojenskou pomoc Skotů ve válce slíbil parlament presbyteriánské reformy v anglických, skotských i irských církvích a uznal presbyteriány jako *Slavnou ligu a úmluvu (Solemn League and Covenant, 1643)*.¹⁴³ Za základ jejich víry uznal *Westminsterské vyznání víry (Westminster Confession of Faith, 1644)*, což bylo reformované vyznání víry, které částečně spojovalo všechna nonkonformní vyznání s anglikány. Westminsterské vyznání se společně se *Skotskou konfesí z roku 1560 (Confession of Faith of the Church of Scotland, parlamentem uznáno 1567)*¹⁴⁴ stalo základem moderního presbyteriánství. Svobodná presbyteriánská církev měla pro Skoty velký význam, protože spolu s nezávislou místní správou, školstvím a právním systémem fungovala jako důležitá opora skotské autonomie.¹⁴⁵

Tyto oficiální církve na Britských ostrovech ovšem nebyly jediné; vznik nových odstartovala anglická občanská válka. Roztříštila anglikánskou církev a výrazně oslabila její postavení.¹⁴⁶ Restaurace Stuartovců sice navrátila anglikánskou církev zpět do doby před válkou, obnovila biskupství, *Knihu modliteb (The Book of Common Prayer)* i anglikánskou víru, ale její dočasné oslabení podpořilo vznik či posílení mnoha sekt a evangelických vyznání, které potom již nebylo možné potlačit.¹⁴⁷ Během občanské války významně rozšířila své počty baptistická církev a kvakeři.

Původně spíše tajná baptistická církev se rozrostla především v armádě, i když mnoho stoupenců získávala také ve velkých průmyslových městech. Hlavním znakem baptistů bylo křtění osob až ve věku, kdy byly schopny konat vědomá osobní vyznání

---

¹⁴³ Zákonem oficiálně uznáno roku 1646.

¹⁴⁴ *The Confession of the Faith of the Church of Scotland*, in: Edward IRWING (ed.), *The Confessions of Faith and the Books of Discipline of the Church of Scotland, of Date Anterior to the Westminster Confession, to which are Prefixed, Historical View of the Church of Scotland from the Earliest Period to the Time of the Reformation, and a Historical Preface, with Remarks*, London 1831, s. 1-42. Článek číslo XIII. *O příčině dobrých činů (Of the Cause of Good Works)* ze Skotského vyznání víry pojednává o tom, že nemají pravou víru ani v sobě část ducha svatého „vrazi, utlačovatelé, krutí pronásledovatelé, cizoložníci, smilníci, špinavci, modláři, opilci, zloději a všichni, kdo činí nepravosti.“ (TAMTÉŽ, s. 17.). V díle Roberta Owena se tyto hříchy objevují také, jako něco, co rozvrací společnost a je potřeba vzděláváním, výchovou a prací napravit. (R. OWEN, *A New View*, s. 10, 11, 44.).

¹⁴⁵ Alice BROWN – David MCCRONE – Lindsay PATERSON, *Politics and Society in Scotland*, London 1997², s. 5, 215; W. H. HUTTON, *A Short History*, s. 214.

¹⁴⁶ Stěžejní struktury jako biskupství a církevní soudy byly rušeny, byla zakázána *Knih modliteb*. Biskupové utíkali ze svých úřadů a uprázdněná místa nikdo nenahrazoval. (K. O. MORGAN a kol., *Dějiny*, s. 310.).

¹⁴⁷ G. M. TREVELYAN, *Jak žila Anglie*, s. 323, 325.

víry. Vyznačovali se poměrnou tolerantností k ostatním křesťanům. Výrazná skupina vznikla na baptistické akademii v Bristolu nebo v Edinburghu, kde se baptisté soustředili okolo Archibalda McLeana.¹⁴⁸ McLean byl přesvědčen, že opravdová víra je rozumovým souhlasem a že sbory mají spravovat skupiny starších místo jediného duchovního v čele.

Proti formálnímu náboženství, zprostředkovanému kněžími vystupovali kvakeri založení v průběhu občanské války Georgem Foxem jako lidové hnutí. Tato sekta odmítala uznat instituci církve jako zprostředkovatele víry, dogmata, kněze ani svátosti. Kvakerští kněží hlásali hledání Boha uvnitř sebe sama, umírněnost, pokoru. Do Skotska začínaly přicházet kvakerští misionáři od poloviny 17. století a našli nové stoupence v Aberdeenu, Edinburghu, Inverness a v západním Skotsku.¹⁴⁹ Nejvíce stoupců si získali ve venkovském prostředí. Zpočátku pronásledovaná sekta se v 18. století přetvořila v jakousi vybranou uzavřenou společnost žijící v kvakerských komunitách.

Společnost, do níž se Robert Owen narodil, již uznávala rovnoprávnost většiny nonkonformních vyznání s anglikány. Významný krok k toleranci učinil už král Vilém III. (1689-1702), přesvědčený kalvinista. Vydal Toleranční zákon (*Toleration Act*, 1689), jímž formálně uznal existující náboženský pluralismus. Nonkonformisté jako baptisti, kongregacionalisté či angličtí presbyteriáni získali svobodu konat své pobožnosti veřejně, i když jen na místech předem schválených anglikánskými biskupy. Jedinou podmínkou bylo dodržování základních ustanovení z Třiceti devíti článků (*Thirty-Nine Articles*, 1563)¹⁵⁰ a složení Přísahy věrnosti (*Oath of Allegiance*).

Doba konce 17. a první poloviny 18. století byla úzce spojena s osvíceneckou vírou v náboženství pochopitelné rozumem, schopné obstát i kritické zkoumání; osvícenství do značné míry odstranilo z náboženství nejrůznější demystifikace.¹⁵¹ Ozývaly se

---

¹⁴⁸ Archibald McLean (1733-1812) se narodil do presbyterské rodiny na Vysočině v Lanarkském hrabství. V dospělosti přešel k baptistům a v roce 1768 byl zvolen pastorem baptistické církve v Edinburghu. Je autorem mnoha textů na obranu baptismu, například o poslání apoštolů určeného Ježíšem Kristem. Kniha měla objasňovat, co křesťanství dal sám Ježíš Kristus skrz své apoštoly a co bylo získáno pouze z Nového zákona. (Sidney LEE (ed.), *Dictionary of National Biography* 35, New York 1893, s. 200; Archibald MCLEAN, *The Commission Given by Jesus Christ to his Apostles Illustrated*, London 1819⁴, s. iii. První vydání knihy je z roku 1786.).

¹⁴⁹ G. M. TREVELYAN, *Jak žila Anglie*, s. 340.

¹⁵⁰ Třicet devět článků jsou popisy doktrín a praktik anglikánské církve. Byly dokončeny 1571 a staly se součástí *Book of Common Prayer*. Jejich uznání bylo nezbytnou podmínkou pro možnost být zvolen do parlamentu, studovat na univerzitě nebo získat vyšší hodnost v armádě. Parlament nicméně každoročně vydával zákon o odpuštění (*Act of Forgiveness*) a tím umožňoval disenterům i katolíkům být voleni. (Sally MITCHELL, *Daily Life in Victorian England*, London 2009², s. 244.).

¹⁵¹ Alister Edgar MCGRATH, *Dějiny křesťanství – úvod*, Praha 2014, s. 350.

požadavky na jednodušší, přímější, ne tak formální náboženství; typické traktáty napsané v té době se tak jmenovaly například *Rozumnost křesťanství* (John Locke, *Reasonableness of Christianity*, 1695) nebo *Křesťanství bez mystérií* (John Toland, *Christianity Not Mysterious*, 1696). Boha vnímaly jako stvořitele světa, ducha pak jako něco, co působí v každém jedinci a vede jeho jednání podle morálních pravidel.¹⁵² Křesťanství bylo vnímáno jako součást náboženství přirozeného, co by se mělo hlouběji propojit se sekulární kulturou, aby se stalo běžnou součástí každodenního života každého člověka.¹⁵³ K těmto směrům se přidávaly spíše nižší sociální třídy, a tak faráři své farníky nabádali hlavně k laskavosti ke svým bližním a sousedům a ohleduplnosti ke starým lidem a zvířatům. Větší počty příznivců si prvně v Anglii začali získávat deisté v 90. letech 18. století. Zdá se, že myšlenky deistů rezonovaly i v Owenovi, narozeném v době dozrívajícího osvícenství. I on byl vnímal Boha spíše jako všeprostupující sílu, která stvořila svět. Neuznával příliš náboženství vyznávané prostřednictvím obřadů, ale zaměřoval se především na spojení s přírodou, na morální chování a všeobecnou dobrosrdečnost a laskavost mezi lidmi.

Evangelická hnutí v 18. století

O obrodu církve se snažila i další hnutí, vznikající zhruba od 30. let 18. století. Tato obrodná evangelická hnutí jsou známá pod souhrnným názvem *Church Revival*.¹⁵⁴ Vyznačovala se důrazem na autoritu a postačitelnost Písma, oddanost Písmu, vykoupění křesťanů smrtí Ježíše Krista na kříži a osobní obrácení a prožitek víry. Mimo jiné se stavěla také proti alkoholismu. V mnoha kázáních se objevovalo nabádání proti opilství a maření času v krčmách. Alkoholikům taková kázání slibovala peklo.¹⁵⁵

Nejdůležitějším z těchto směrů byl metodismus, silně ovlivněný kalvinismem. Založili ho bratři John (1703-1791) a Charles (1707-1788) Wesleyové¹⁵⁶ společně s jejich

---

¹⁵² Disenter konce 17. století John Locke definoval církev jako dobrovolné společenství lidí, kteří se setkávají, aby společně praktikovali víru způsobem, který skupina považuje za nejlepší.

¹⁵³ David ROLLISON, *The Local Origins of Modern Society. Gloucestershire 1500-1800*, London 2005, s. 89.

¹⁵⁴ Do evangelické strany v rámci anglikánské církve patřili i William Wilberforce, který podporoval kampaň proti obchodu s otroky v Británii a jemuž Robert Owen adresoval první esej ze souboru *New View of Society*. Dále se k evangelikálům hlásil také lord Shaftesbury, který se zasazoval za zmírňování problémů chudých a za ukončení zneužívání práce dětí. (S. MITCHELL, *Daily Life*, s. 246.)

¹⁵⁵ H. MCLEOD, *Náboženství a lidé západní Evropy (1789-1989)*, Praha 2007, s. 60.

¹⁵⁶ John Wesley byl učenec z Oxfordské univerzity, který od roku 1739 kázal pod širým nebem na ulicích v Bristolu a jeho okolí. Nejdůležitější pravidla pro kázání vyložil v knize *Minutes of Conference* z roku 1744. (John WESLEY, *Minutes of the Methodist Conferences, from the First,*

přítelem Georgem Whitefieldem (1714-1770). Podstata spočívala v metodách modlení provázejících život křesťana a v dodržování pravidel o církevních svátcích. Zdůrazňovali zbožný život, společné čtení Nového zákona, pomoc nemocným a chudým a vyučování zanedbaných dětí. Jejich cílem byla samostatná četba Bible a její individuální interpretace.¹⁵⁷

Věnovali se kázání v oblastech, kam se nestačila rozrůst církevní správa, tedy zejména na nově vzrostlých průmyslových předměstích.¹⁵⁸ Poskytovali zde možnost zúčastnit se bohoslužby tam, kde zatím nestihl vyrůst kostel, a posilovat tak jejich křesťanskou víru. Tím se snažili zpřístupnit naději na spásu i chudým nebo vytrženým komunitám v hornických a průmyslových oblastech. Zdejší dělníci trávili v zaměstnání dlouhé směny, a proto většina z nich zůstávala negramotná. To se metodisté snažili řešit, a tak se kromě kázání věnovali i vzdělávací činnosti.¹⁵⁹ Vzdělávání a zbožnost pracujících vrstev patřily také mezi důležitá témata raných socialistů včetně Roberta Owena. Na rozdíl od metodistů však viděl řešení ve zvýšení věku dětí, od kterého mohli nastoupit do práce, snížení pracovních hodin dospělých, a dokonce ve zřízení školy pro vlastní zaměstnance.

Tři frakce anglikánské církve

Ani uvnitř anglikánské církve nepanovala jednota. Její členové se rozdělovali do tří základních frakcí, i když každá z nich se nějakým způsobem podílela na prosazování sociálních reforem. První z nich bylo seskupení evangelikální (*Low*

---

held in London, by the Late Rev. John Wesley, a.m., in the Year 1744, London 1862. Dostupné online na www.archive.org). Učení shrnul ve svých Výkladových poznámkách k Novému zákonu (*Explanatory Notes upon the New Testament*, 1755). Wesley věřil, že jeho učení je pevně zakotveno v rámci anglikánské církve a odpovídá jejímu učení.

¹⁵⁷ J. Taylor HAMILTON, *A History of the Church Known as the Moravian Church, or The Unitas Fratrum, or The Unity of the Brethren, during the Eighteen and Nineteenth Centuries*, Transactions of the Moravian Historical Society 6, 1900, s. 1-632, zde s. 86; W. H. HUTTON, *A Short History*, s. 247; H. MCLEOD, *Náboženství*, s. 56.

¹⁵⁸ Hnutí se udrželo na severu Anglie v okolí Yorkshire a šířilo se dál do Irska a také do kolonií Severní Ameriky. Bylo napojeno na kontinentální protestanty, zvláště na společenství obnovené *Jednoty bratrské* (*Moravští bratři*), jež obnovil hrabě Mikuláš Zinzendorf. Skupina Moravských bratrů společně s hrabětem Zinzendorffem cestovala do Velké Británie. Proto se často bohoslužby konaly venku, na ulicích nebo dokonce na pracovišti. (J. T. HAMILTON, *A History*, s. 128-129; J. Black, *Evropa*, s. 222.). Metodismus lákal nové posluchače v oblastech jako Wales nebo Skotská vysočina také tím, že kazatelé byli většinou místní a mluvili srozumitelným jazykem. Neznalost angličtiny místní obyvatele zrazovala od mší v oficiálních kostelích; na bohoslužby ve svém rodném jazyce slyšeli venkovští obyvatelé daleko lépe. (Harold PERKIN, *The Origins of Modern English Society*, London 2002², s. 58.).

¹⁵⁹ Margaret BATTY, *Scotland's Methodists 1750-2000*, Edinburgh 2010, s. 19; S. MITCHELL, *Daily Life*, s. 247; H. PERKIN, *The Origins*, s. 292-293, 295.

Church). Kladlo důraz na osobní zbožnost, samostatné čtení v Bibli a vedení života jako pravý křesťan. Požadovali morální chování každého člena, jednoduché bohoslužby bez příkras a aby farář kázal jednoduchým, srozumitelným jazykem. Podobně jako metodisté se snažili kázáním přilákat pozornost, přivést posluchače ke Kristu a přesvědčit je o správnosti křesťanské víry.¹⁶⁰ Velmi důležitý pro ně byl osobní prožitek víry, spojený s každodenním životem tak, aby i pro pracující lid bylo snadné praktikovat víru. Proto také evangelikálové tolik prosazovali rozšiřování gramotnosti prostřednictvím nedělních škol.¹⁶¹ Dále zdůrazňovali morální obrodu společnosti. Chtěli být nástrojem očistění mravů, což dokládá jejich charitativní a vzdělávací činnost, zásluhy na zákazu obchodu s otroky a tovární reformě.¹⁶²

Druhou frakci tvořila vysoká církev (*High Church*), zdůrazňující tradice, svátosti a kněžskou autoritu. Byla úzce spojená s Oxfordským hnutím. Nazdobené oltáře kostelů i kněžská roucha dodávaly obřadnost nedělním mším, což mělo přilákat více účastníků pro bohoslužby.¹⁶³ Pod vlivem vysoké církve se ve 30. letech 19. století mohutněji projevila kritika korupce v anglikánské církvi, nerovnosti v rozdělování bohatství, hromadění více církevních hodností v rukou jedné osoby a nedodržování rezidence biskupů. Mezi lety 1833-1841 publikovali oxfordští učenci jako John Keble, John Henry Newman (1801-1890),¹⁶⁴ William Palmer, Isaac Williams, a Edward Pusey duchovní traktáty zvané *Traktáty pro Times (Tracts for the Times on the Privileges of the Church and against Popery)*.¹⁶⁵ Hlavním požadavkem Traktátů byla formálnější církev a přiblížení praktik anglikánské církve obřadům církve římskokatolické. Neuznávali však nadřazenost papeže, ani krále; církev měla být od státu oddělená. V jejich zájmu byla i sociální úloha církve, která se v nové průmyslové společnosti projevila jako potřebná.¹⁶⁶

---

¹⁶⁰ Kenneth HYLSON-SMITH, *Evangelicals in the Church of England 1734-1984*, Edinburgh 1989, s. 51.

¹⁶¹ Viz kapitola *Lidové vzdělávání* (s. 45).

¹⁶² TAMTÉŽ, s. 58.

¹⁶³ S. MITCHELL, *Daily Life*, s. 246.

¹⁶⁴ Římský katolík Henry John Newman byl autorem prvního Traktátu a stal se vůdcem celého hnutí. Největším současným odborníkem na osobu a život Johna Newmana je teolog Ian Ker. Jednou z nejvýznamnějších prací je Newmanův životopis (Ian KER, *John Henry Newman. A Biography*, Oxford 2009²). Podílel se také na monografii o učeneckém okolí Johna Newmana. (Ian KER – Terrence MERRIGAN (edd.), *The Cambridge Companion to John Henry Newman*, Cambridge 2009.).

¹⁶⁵ Brad C. FAUGHT, *The Oxford Movement. A Thematic History of the Tractarians and Their Times*, Pennsylvania University Park 2003, s. 34; Brian MARTIN, *John Henry Newman. His Life and Work*, London 2000³, s. 61.

¹⁶⁶ C. B. FAUGHT, *The Oxford Movement*, s. ix; I. KER, *John Henry Newman*, s. 83.

Traktáty se domáhaly přísnějšího dohledu na dodržování předpisů při rituálech a bohoslužbách, většího důrazu na svátky svatých a apoštolů a používání kadidel a nazdobených kněžských rouch. Kolem těchto traktátů se ve 30. letech uskupilo obrodné Oxfordské hnutí (*Oxford Movement* nebo také *Tractarians*), jehož cílem bylo probuzení a uvědomění kněží, upevnění apoštolské posloupnosti a obrana Knihy modliteb proti jakýmkoli změnám. Hnutí mělo na anglikánskou církev pozitivní dopad a významně ovlivnilo její teologii. Vysoká církev se podle jejich vzoru snažila opravovat kostely a zdobit je květinami nebo svíčkami.¹⁶⁷

Do opozice proti *High Church* se stavěla mnohem přístupnější a tolerantnější všeobecná církev *Broad Church*.¹⁶⁸ Ze všech frakcí byla nejméně jednotná; členové chtěli zůstat co nejotevřenější, aby se k anglikánské církvi mohl přidat každý, kdo uznal základní doktríny. Měla taktéž svůj podíl na prosazování sociální reformy a byla ze všech nejsvobodnější. Hlásila se k ní většina whigských politiků a veřejné školy, za whigovskou byla považována i cambridgeská univerzita.¹⁶⁹ Její stoupenci se spojovali s vědeckým pokrokem, nechtěli církev dogmatickou, ale tolerantní, ochotnou zahrnout i disenty.

Lidová víra

Od dětských let byl Robert Owen vystavován různým náboženským směrům a jejich vzájemným vztahům. Ve věku okolo osmi let se prvně setkal s metodisty; jejich skupina v Newtownu byla poměrně výrazná¹⁷⁰ a v těsném sousedství jejich domu bydlely tři ženy hlásící se k metodismu. Sprátelily se s jeho rodinou a půjčovaly mu knihy k přečtení. Ve své autobiografii na tyto tři ženy vzpomínal, ale vyjádřil svůj skepticismus vůči rozdělování křesťanů do skupin a sekt, které tyto metodistické spisy pravděpodobně vyzdvihovaly.¹⁷¹ S dalším vyznáním se dostal do blízkého styku ve Stamfordu u Jamese

---

¹⁶⁷ C. B. FAUGHT, *The Oxford Movement*, s. 33; I. KER, *John Henry Newman*, s. 81; H. PERKIN, *The Origins*, s. 298.

¹⁶⁸ Takové rozdělení anglikánské církve nepřišlo náhle; objevilo se už v době restaurace Stuartovců. Zatímco toryové se snažili potlačit všechna ostatní vyznání a učinit anglikánskou církev celonárodní, liberálnější whigové prosazovali náboženskou snášenlivost. (G. M. TREVELYAN, *Jak žila Anglie*, s. 326.).

¹⁶⁹ W. H. HUTTON, *A Short History*, s. 232, 241; Hugh MCLEOD, *Sekularizace v západní Evropě (1848-1914)*, Praha 2008, s. 58; S. MITCHELL, *Daily Life*, s. 246.

Vyšší církev na rozdíl od *Broad Church* podporovali téměř výhradně toryové a byla ve spojení s univerzitou v Oxfordu. Navzdory odlišnosti ve směřování obou univerzit, Oxford i Cambridge byly ovlivněny deistickými spisy, které často požadovaly zjednodušení náboženství na blíže nespecifikovanou víru v Boha a cestu k morálnímu chování. (W. H. HUTTON, *A Short History*, s. 241.).

¹⁷⁰ C. WILLIAMS, *Robert Owen and Wales*, s. 221.

¹⁷¹ I. DONNACHIE, *Robert Owen*, s. 10-11.

McGuffoga, který se hlásil ke Skotské presbyteriánské církvi a měl za ženu anglikánku. Navštěvovali mše společně, jak v anglikánských kostelích, tak i v městských nonkonformistických kaplích. Oboje bohoslužby s nimi navštěvovali i jejich zaměstnanci, tedy i Owen. Díky tomu, že sledoval různé protichůdné křesťanské směry, viděl, co mají společné a nutilo ho to klást si otázku, proč jedině křesťanství by mělo být tou pravou vírou a zda bylo nutné, aby se sekty vymezovaly jedna vůči druhé.¹⁷²

Na přelomu 18. a 19. století je patrná angažovanost většiny církví na prosazení sociálních reforem. Oficiální církve i nejrůznější sekty se zabývaly tématy, které do svých socialistických vizí Owen řadil také, od chudinské péče, přes pedagogickou a výchovnou činnost až po tovární zákony ulehčující život pracujících. Toto se dělo v reakci na tíživou situaci chudých, kteří samozřejmě očekávali zastání a pomoc od jejich pastorů a kněží. Poskytování možnosti vzdělání na druhé straně bylo jedním z nejdůležitějších prostředků v boji o věřící v případě církví¹⁷³ či o nové pracovníky v případě továrníka Owena.¹⁷⁴ Církevní hodnostáři i uvědomělí továrníci se zasazovali o zakládání veřejných knihoven, učilišť, vývařoven, farem pro zaměstnání alkoholiků, nemocnic a podobně. Péči o své lidi totiž považovali za vlastní morální povinnost. Nebyla to Owenova původní myšlenka, ale obecná víra doby, že pro ozdravení společnosti je třeba zabránit hříchům jako alkoholismus, zločin a také nedůstojným životním podmínkám, které lidi dováděly do beznaděje.¹⁷⁵ Většinou se dělnictvo sice hlásilo k většinovému náboženství jejich země, ale jejich náboženský život se omezoval už spíše jen na obřady jako křty, svatby nebo pohřby podle křesťanského rituálu. Náboženství se pro pracující třídu scvrklo na mravnost, slušné chování a dohled nadpřirozené moci.¹⁷⁶

Ve velkých městech farář se svými farníky ztratil osobní kontakt, který byl zvykem na venkově v malých farnostech. Mnozí dělníci museli pracovat i v neděli, což jim znemožňovalo docházku na mše. Většinu jejich týdne zabírala práce, proto často už ani

---

*„Protože jsem se zajímal o náboženství, snažily se mě (metodistické ženy) přimět ke konverzi k té jejich podivné víře. Pozorně jsem četl a studoval knihy, které mi daly. Protože jsem ale četl knihy různých vyznání, překvapoval mě odpor jednotlivých sekt mezi sebou, nejdřív jen mezi křesťanskými, pak i smrtelná zášť mezi židy, křesťany, mohamedány, hindy, Čínany a tak dále, a mezi těmi, kterým se říkalo pohané.“ (R. OWEN, *The Life*, s. 4.).*

¹⁷² I. DONNACHIE, *Robert Owen*, s. 28.

¹⁷³ H. MCLEOD, *Náboženství*, s. 29-30.

¹⁷⁴ Zvláště severozápadní Skotsko, odkud přicházeli mnozí dělníci do New Lanarku, se vyznačovalo rozlehlými farnostmi, takže kostely bývaly pro venkovany příliš vzdálené na to, aby pravidelně docházeli na bohoslužby. (TAMTÉŽ, s. 81.).

¹⁷⁵ S. MITCHELL, *Daily Life*, s. 256.

¹⁷⁶ H. MCLEOD, *Náboženství*, s. 155, 164; S. MITCHELL, *Daily Life*, s. 244.

neměli energii pravidelně navštěvovat bohoslužby, často navíc ve vzdálených kostelích.¹⁷⁷ Právě na tyto problémy reagovaly Owenovy návrhy ideálních sídlišť. Ta měla být průmyslově vyspělá, obyvatelé měli být zaměstnáni v továrnách, ale protože by jedno sídliště mělo nejvýše 3000 obyvatel, zůstala by zachována důvěrná známost obyvatel jako tomu bylo dřív.

Pro boj za sociální reformy zaměřené na úlevu pracujícím vznikla kolem poloviny 19. století uvnitř všeobecné církve (*Broad Church*) varianta křesťanského socialismu. Vznik hnutí inicioval Frederick D. Maurice (1805-1872) se svým dílem *Kristovo království*,¹⁷⁸ kde popsal svou představu o spolupráci jednotlivých společenských tříd. Mnoho křesťanských socialistů chtělo reformovat společnost pomocí výrobních družstev a oslovit dělnické vrstvy.¹⁷⁹

Jednotnou instituci pro vzdělávací, výchovné, náboženské i volnočasové aktivity založil Robert Owen v New Lanarku (*Institute pro formování charakteru, Institution for the Formation of Character*). Podobné spolky organizovaly i jiné osoby, duchovní i světské. Pro venkovské i chudé městské obyvatelstvo, které stále ještě nemělo snadný přístup do kostelů či kaplí, přibližně od 30. let církve zakládaly nové misie, z nichž první vznikla v Glasgow roku 1826. V malých modlitebnách organizovaly hodiny náboženství a kázání a také materiálně pomáhaly potřebným rodinám.¹⁸⁰ Evangelikálové zakládali mnoho společností pro posilování křesťanské víry a morálky, například *Společnost pro potlačování zlovyků a nemravnosti (Society for the Suppression of Vice and Immorality, 1802)*.¹⁸¹ Vznikaly také ryze křesťanské společnosti, například *Religious Tract Society, British and Foreign Bible Society* nebo *Církevní misionářská společnost (Church Missionary Society)*.¹⁸²

Zájem o nápravu lidských mravů měl také politik a stoupenec evangelikálského křídla William Wilberforce (1759-1833); v roce 1787 založil *Proklamační společnost (Proclamation Society)*. Robert Owen mu roku 1812 adresoval první ze čtyř esejí *New View of Society*, protože zasedal v House of Commons (1780-1825) a byl přítelem

---

¹⁷⁷ H. MCLEOD, *Náboženství*, s. 159.

¹⁷⁸ Frederick Denison MAURICE, *The Kingdom of Christ, or Hints Respecting the Principles, Constitution, and Ordinances of the Catholic Church*, New York 1843.

¹⁷⁹ Allister Edgar MCGRATH (ed.), *Blackwellova encyklopedie moderního křesťanského myšlení*, Praha 2001, s. 115.

¹⁸⁰ H. MCLEOD, *Sekularizace*, s. 108.

¹⁸¹ H. PERKIN, *The Origins*, s. 232.

¹⁸² W. H. HUTTON, *A Short History*, s. 260; K. HYLSON-SMITH, *Evangelicals*, s. 96.

premiéra Williama Pitta (1783-1801, 1804-1806).¹⁸³ Wilberforce byl aktivní i politicky; společně se svým dlouholetým přítelem Williamem Pittem a oxfordským učencem Johnem Newtonem (1725-1807)¹⁸⁴ sehrál důležitou úlohu v zákazu otroctví.¹⁸⁵

Náboženská tolerance

Jak bude podrobněji rozebráno ve 4. kapitole, Owen po celý život požadoval toleranci mezi věřícími náležejícími k rozdílným sektám. Hmatatelným důkazem jsou jeho architektonické plány obcí. V každé obci se měla nacházet jediná kaple či modlitebna a měla sloužit všem obyvatelům bez rozdílu vyznání.¹⁸⁶ Narodil se totiž do doby, která začínala přinášet výrazné náboženské svobody nejen pro nonkonformní protestantské věřící, ale i pro katolíky. Jedním z prvních kroků k uvolnění útlaku katolíků byl *Papists Act* z roku 1778. Povoloval jim přístup do armády a koupi pozemků. Další zákony následovaly roku 1791 a povolovaly jim svobodné kázání, katolické školy, bydlení v Londýně a držbu některých úřadů. Roku 1828 byl konečně odvolán *Zákon o přísaze a Korporační zákon*, což ukončilo nadřazenost anglikánské církve nad protestantským disentem.¹⁸⁷ Zásadou vévody z Wellingtonu a sira Roberta Peela vešly v platnost zákony povolující držbu nejvyšších úřadů a členství v Parlamentu katolíkům (*Roman Catholic Relief Act*, 1829). Znamenalo to úlevu pro všechny disenterý v rámci anglikánské církve.¹⁸⁸ Za vlády královny Viktorie (1837-1901) odstranil parlament poslední politická omezení disenterů a katolíků, a to schválením *Zákona o náboženské nezpůsobilosti (Religious Disabilities Act*, 1846). Disenteři nabyli stejných práv v oblasti vzdělání i majetku. Padesátá léta v Anglii se nesla v duchu dalších ústupků anglikánů vůči ostatním vyznáním. Neanglikánští věřící začali být prvně přijímáni ke studiu na Oxfordu a Cambridgi, do Dolní sněmovny získali přístup i židé (1858).¹⁸⁹

Ze Skotské církve se v 1. polovině 19. století odštěpovaly nové směry. Spor o laický patronát, který umožňoval bohatým laikům dosazovat faráře do sborů v jejich oblasti, roku 1843 způsobil odštěpení početné skupiny duchovních a misionářů. Zhruba

---

¹⁸³ R. OWEN, *A New View*, s. iii-iv.

¹⁸⁴ John Newtown byl významným evangelikálským vůdcem, přítelem Charlese Wesleyho nebo George Whitefielda. Mládí strávil s otcem jako kapitán na moři. Patnáct let pracoval jako zástupce vikáře ve městě Olney. Na této pozici se věnoval péči o chudé a bral vážně péči o své farníky. (K. HYLSON-SMITH, *Evangelicals*, s. 37-41.).

¹⁸⁵ W. H. HUTTON, *A Short History*, s. 262; K. HYLSON-SMITH, *Evangelicals*, s. 85-87.

¹⁸⁶ R. OWEN, *A New View*, s. 95; I. DONNACHIE, *Robert Owen*, s. 83.

¹⁸⁷ William L. SACHS, *The Transformation of Anglicanism. From State Church to Global Communion*, Cambridge 1993, s. 35.

¹⁸⁸ W. H. HUTTON, *A Short History*, s. 266.

¹⁸⁹ H. MCLEOD, *Sekularizace*, s. 68.

jedna třetina všech duchovních Skotské církve pod vedením Thomase Chalmerse založila novou církev s názvem *Svobodná presbyterní církev (Free Church of Scotland)*. Postupně si zakládala vlastní paralelní síť kostelů, farních škol a chudobinců po celé zemi, aby mohla všem sloužit jako alternativa k ustanovené církvi. Svobodná skotská církev i její školy si brzy získaly dobrou pověst.¹⁹⁰ V oblasti severozápadu Skotska se navíc stala ústřední církví veškerého místního neurozeného obyvatelstva, a tak přispěla k větší jednotnosti.¹⁹¹

c. Lidové vzdělávání

Jedním z nejdůležitějších témat, kterými se Robert Owen důkladně zabýval, byla výchova a vzdělávání. Jako socialista a zaměstnavatel dětí si všímal potřeby poskytnout alespoň základní vzdělání i dělnickým vrstvám, proto ve vlastní továrně zřídil mateřskou školu¹⁹² a základní školu, kam až do svých deseti let povinně docházely děti zaměstnanců, které následně zaměstnal v prádelně.

Školy v Británii byly původně zakládány výhradně proto, aby sloužily duchovním zájmům, a proto měly až do počátku 19. století veškerý rozvoj školství na starost církve a náboženské společnosti. V průběhu 19. století začaly země kontinentální Evropy zavádět státní školní systémy, z důvodu potřeby většího počtu osob vzdělaných pro práci ve státních úřadech. Jak Owen na vlastní oči poznal na své cestě po evropských školách roku 1818, národní školství řízené státem tam bylo spojeno se vzestupem politické modernizace, industrializací a rozvojem masové společnosti.¹⁹³ Právě v angažovanosti státu ve školství se anglický systém nejvíce odlišoval od kontinentálního.

Vývoj národního veřejného systému školství v Anglii a Walesu zaostával za kontinentálními státy o dobré půl století. Centrální vláda Velké Británie se zapojovala jen do takové míry, aby podepřela vliv anglikánské církve.¹⁹⁴ Navzdory tomu, že anglikánská církev byla církví státní a formální autoritou církve byl anglický král, nebyla jedinou silnou církví v Británii, a proto nemohla podepřít vytváření národního školství a

---

¹⁹⁰ Robert David ANDERSON, *Education and Opportunity in Victorian Scotland*, Oxford 1983, s. 10; A. BROWN – D. MCCRONE – L. PATERSON, *Politics*, s. 9-10.

¹⁹¹ Na konci 19. století se vytvořila jednotná církev zahrnující většinu disenterů, nazvaná *Free Churches*; (H. MCLEOD, *Náboženství*, s. 91.).

¹⁹² E. BRADBURN, *Britain's First Nursery-Infant School*, s. 57-63.

¹⁹³ R. D. ANDERSON, *Education and Opportunity*, s. 1.

¹⁹⁴ Donald KAGAN – Steven OZMENT – Frank M. TURNER, *The Western Heritage*, New York 1987³, s. 847.

hrát integrační roli jako národní církve v jiných zemích.¹⁹⁵ Současníci v Anglii používali pro své školy často slovo *voluntarism* (dobrovolnictví).¹⁹⁶ Vyjadřovalo nenucenou školní docházku a systém škol bez svrchované státní kontroly, závislý na financování soukromými osobami a organizacemi. Silné místní církevní skupiny ani nebyly ochotné předat kontrolu nad školstvím státu, neboť skrz své školy mohly šířit svá učení. I mocné světské místní autority odmítaly jakoukoli centralizaci. Proto se pestrá škála soukromých, církevních a místních škol vyvíjela samostatně a zabráňovala vytvoření jednotného státního systému, zajišťujícího vzdělání pro všechny.¹⁹⁷

Ještě na počátku vlády královny Viktorie byly školy v celé Británii nerovnoměrně rozprostřené, někde scházely úplně, a ještě po většinu 19. století se školy anglikánské církve držely téměř výhradně při farnostech.¹⁹⁸ Anglický systém lidového vzdělávání nebyl centralizovaný, neexistovala jednota v učebních osnovách ani v podmínkách, koho vůbec smí přijmout. Učitelé v Anglii nebývali nijak zvlášť kvalifikovaní, ani neexistovaly žádné zákony s požadavky pro přijetí učitele.¹⁹⁹ Docházka do základních škol nebyla po celou dobu průmyslové revoluce povinná. Zatím neexistoval systém, který by nutil dělníky získat alespoň nejzákladnější vzdělání.²⁰⁰ Až do samého konce 19. století sice nebyly bezplatné, přesto si základní školy někdy mohly dovolit i rodiny z nižší střední i pracující třídy, protože je často sponzorovaly náboženské nebo dobročinné společnosti. Ve školách platilo rozdělování na základě pohlaví, náboženské příslušnosti, sociální skupiny i finančních možností rodiny. Děti z bohatších rodin byly často vzdělávány doma nebo v soukromých či veřejných školách.²⁰¹ I veřejné školy však byly ve skutečnosti soukromými institucemi, jen je řídily správní rady (*board of governors*; od toho název

---

¹⁹⁵ Yasemin Nuhoglu SOYSAL – David STRANG, *Construction of the First Mass Education Systems in Nineteenth-Century Europe*, *Sociology of Education* 62, 4, 1989, s. 277-288, zde s. 279, 286.

¹⁹⁶ Andy GREEN, *Education and State Formation. The Rise of Education Systems in England, France and the USA*, New York 1990, s. 264; Vladimír ŠTVERÁK, *Stručné dějiny*, s. 108.

¹⁹⁷ Y. N. SOYSAL – D. STRANG, *Construction*, s. 278.

¹⁹⁸ Priscilla CHADWICK, *The Anglican Perspective on Church Schools*, *Oxford Review of Education* 27, 4, 2001, s. 475-487, s. 477.

¹⁹⁹ A. GREEN, *Education*, s. 22; S. MITCHELL, *Daily Life*, s. 169; V. ŠTVERÁK, *Stručné dějiny*, s. 227.

²⁰⁰ David MITCH, *The Role of Education and Skill in the British Industrial Revolution*, in: Joel MOKYR (ed.), *The British Industrial Revolution. An Economic Perspective*, Oxford 1999, s. 241-279, zde s. 244.

²⁰¹ S. MITCHELL, *Daily Life*, s. 169.

Soukromé školy existovaly v různých podobách, nabízely vzdělání všeho druhu, pro různé věkové skupiny dětí. Soukromou školou mohla být i jediná osoba, která ve svém domě vyučovala třeba jen pět dětí. Školné na soukromých školách bylo zpravidla vysoké. (TAMTÉŽ, s. 170.).

board school), měly ředitele a většinou se na rozdíl od soukromých škol pyšnily určitou tradicí.²⁰²

Trochu jiná situace byla ve Skotsku, kde školství společně s presbyteriánskou církví a právním systémem tvořilo klíčovou oporu národní autonomie. Už na počátku 18. století se Skotové mohli chlubit rozvětvenou sítí farních i středních škol, přístupných bohatým i chudým.²⁰³ Zakládání národních škol totiž fungovalo jako forma obrany presbyteriánských duchovních před anglikánskými vlivy. Presbyteriánská církev zde měla tak velkou autoritu, že dokázala přimět zeměpány k placení daní pro lidové vzdělávání pod jejich záštitou.²⁰⁴

Školy poskytující základní vzdělávání pro všechny společenské třídy se ve Skotsku vyskytovaly v každém městě a farnosti. Školné na venkově nebývalo vysoké, aby bylo dostupné i dětem z rodin pracujících třídy.²⁰⁵ Bylo to umožněno tím, že skotští učitelé a profesori na venkovských a městských školách i na univerzitách byli státními zaměstnanci se stálým platem, jen doplňovaným poplatky od žáků. V lidnatějších farnostech, které si mohly dovolit platit více než jednoho učitele, se někdy pořádala večerní vyučování pro dospělé. Většinou probíhala spíše přes zimu a opět mohla sloužit i jako prostředek ke zvýšení vlivu církve.²⁰⁶

Základ vytváření skotského národního systému školství položila už v roce 1560 *First Book of Discipline*. Tato kniha počítala s národním systémem škol, které by svým učivem na sebe navzájem navazovaly.²⁰⁷ Zdůrazňovala tradiční kalvínské názory jako pomoc chudým vyplácením stipendia a základní cíl naučit křesťany číst. Kalvinisté i ostatní protestanté totiž zdůrazňovali individuální vztah k Bohu a vlastní starost o spásu,

---

²⁰² TAMTÉŽ.

²⁰³ R. D. ANDERSON, *Education and Opportunity*, s. 1; A. BROWN – D. MCCRONE – L. PATERSON, *Politics*, s. 1, 80.

Farní školy přetrvávaly ještě celé 19. století na Vysočině, kdežto ve větších městech v nížinách se množily i jiné typy škol, nejen církevní, ale i soukromé. Vznikaly tam školy pro dámy nebo drahé školy s výukou pokročilejších žáků.

²⁰⁴ Lawrence STONE, *Literacy and Education in England 1640-1900*, Past and Present 18, 42, 1969, s. 69-139, zde s. 81.

²⁰⁵ James BULLOCH – Andrew Landale DRUMMOND, *The Scottish Church 1688-1843. The Age of the Moderates*, Edinburgh 1973, s. 45; Colin MACLEAN – Kenneth VEITCH (edd.), *Scottish Life and Society. A Compendium of Scottish Ethnology. Religion*, s. 156.

S nárůstem městské populace díky rozvoji průmyslu se zde nacházelo mnoho dělníků, kteří nepotřebovali víc než základní trivium. (R. D. ANDERSON, *Education and Opportunity*, s. 5.). Zákon požadoval existenci alespoň jedné školy v každé farnosti. Nejčastěji na Vysočině, ale i v nížinách však bývaly farnosti rozlehlé a jedna škola nemohla stačit, proto ve Skotsku obecně závisela míra gramotnosti na velikosti farnosti. (TAMTÉŽ, s. 9.).

²⁰⁶ TAMTÉŽ, s. 2; TÝŽ, *Education and the Scottish People*, s. 7.

²⁰⁷ TAMTÉŽ, s. 3.

a proto požadovali možnost samostatného přístupu k Bibli pro všechny.²⁰⁸ Rozšíření vzdělání mělo být také obecně prospěšné, protože by vzdělávalo nové lékaře, právníky a ministry.²⁰⁹

Skotské školství se opíralo o zákon z roku 1696, který zůstal v platnosti až do 70. let 19. století. Vlastníci půdy měli podle něj povinnost zakládat na farnosti, ke které patřili, smíšené školy pro chlapce a dívky a dosazovat hlavního učitele se stálou mzdou. V tom se skotské školství výrazně odlišovalo od anglického. Spojením s Anglií v roce 1707 se Skotům podařilo zachovat nezávislou presbyteriánskou církev, která řídila národní kulturní a náboženskou jednotu, a proto se nižší školství i univerzity vyvíjely víceméně bez vlivu Angličanů.²¹⁰

Možnosti pro děti pracujících

Anglické školství a vzdělávací systém zažily epochu největšího rozkvětu v 16. a první polovině 17. století, kdy byli Angličané nejgramotnějším národem v Evropě.²¹¹ Na rozdíl od většiny ostatních evropských zemí však rychlá industrializace v Anglii způsobila hluboký pokles gramotnosti. Počet škol v nově vzrostlých městech přestal dostačovat a nerozrůstal se dost rychle.²¹² Přesto se možnosti pro vzdělání chudinských dětí nabízely. Počínaje vládou královny Anny (1702-1714) se po celé Anglii hojně zřizovaly charitativní školy, aby se chudé děti učily číst, psát a utvrzovaly se v anglikánských mravních zásadách.²¹³ Hlavní náplní v nadačních školách byla práce a křesťanský katechismus. Účelem zakládání těchto škol bylo zlepšení kontroly chudiny, jejich chování, pracovní morálky a také rozšíření budoucích možností, kde chudé a nevzdělané zaměstnat. Svým žákům také poskytovaly ošacení, popřípadě ubytování a stravu.²¹⁴ Jednou ze zřizujících organizací byla *Společnost pro šíření křesťanských znalostí* (*Society for the Propagation of Christian Knowledge*), vedená doktorem

---

²⁰⁸ *The Books of Discipline, and of Common Order; The Directory for Family Worship; The Form of Process; and the Order of Election of Superintendents, Ministers, Elders, and Deacons*, Edinburgh 1836, s. 42-43; Robert Allan HOUSTON, *Scottish Literacy and the Scottish Identity. Illiteracy and Society in Scotland and Northern England 1600-1800*, Cambridge 1985, s. 5.

²⁰⁹ R. D. ANDERSON, *Education and Opportunity*, s. 3.

²¹⁰ TAMTÉŽ; TÝŽ, *Education and the Scottish People*, s. 2-3.

²¹¹ A. GREEN, *Education*, s. 239.

²¹² R. D. ANDERSON, *Education and the Scottish People*, s. 1; L. STONE, *Literacy*, s. 77.

²¹³ Venkovanům mělo být užitečné především samostatné čtení si v Bibli.

G. M. TREVELYAN, *Jak žila Anglie*, s. 413.

²¹⁴ Jeremy SCHMIDT, *Charity and the Government of the Poor in the English Charity-School Movement, circa 1700-1730*, *The Journal of British Studies* 49, 4, 2010, s. 774-800, zde s. 776, 787, 791; G. M. TREVELYAN, *Jak žila Anglie*, s. 448.

Thomasem Brayem (1656/1658-1730).²¹⁵ Hnutí charitativních škol se ujalo i ve Walesu a zanedlouho i mezi skotskými presbyteriány. Mnoho chudých dětí ještě na konci 18. století ale i přesto zůstávalo negramotných, protože rodiče si často nemohli dovolit poslat děti do školy místo do práce a přijít tak o zdroj financí. Drtivě většině se tak dostalo jediného vzdělání v rámci rodiny nebo v učení k jejich budoucímu živobytí.²¹⁶ To, že pracující rodiče nechtěli své děti dobrovolně posílat do školy, jistě pocítil i Owen, když zaváděl povinnou docházku pro děti svých zaměstnanců v New Lanarku do deseti let věku. Nicméně se snažil, aby školní docházka znamenala pro rodinu co nejmenší zátěž. Školné bylo zanedbatelné, jednou za tři měsíce děti platily malé částky na pokrytí potřeb knih, papíru a inkoustu.²¹⁷

Vzděláváním chudiny se zabýval už John Locke (1632-1704), jeden z nejvýznamnějších pedagogických teoretiků v Anglii. I když se zabýval spíše vzděláváním synů z vyšších vrstev, svoji představu o charitativních školách naznačil v *Dobrozdání o chudinství pro obchodní radu (Report to the Board of Trade, 1697)*. Spis výrazně ovlivnil praxi vzdělávání chudých dětí.²¹⁸ Byl to návrh na zřizování obecních pracovních škol pro chudé děti od tří do čtrnácti let. Učily by se tam mravnímu chování, náboženství a manuálním pracím jako předení nebo pletení.²¹⁹ Locke věřil, že pro úspěšnou výchovu je třeba formovat charakter už od raného věku. Člověk se měl nejprve učit ovládat své vášně a sebe sama a naučit se dávat přednost rozumu. Nejvíce u dětí odsuzoval lenost, lež a krutost, naopak vyzdvihoval skromnost. Důležitost přikládal také tělesné výchově, která měla sloužit jako příprava pro namáhavou práci. Fyzické aktivity a péči o zdraví věnoval prostor i ve spise o výchově mladého gentlemana, jenž vycházel z vlastních zkušeností vychovatele dětí hraběte Shaftesburyho.²²⁰

Na anglické školství měly vliv také myšlenky Jana Amose Komenského. Ve své *Velké didaktice* ukázal, že vzdělání je důležité pro mladé lidi obou pohlaví, ze všech

---

²¹⁵ G. M. TREVELYAN, *Jak žila Anglie*, s. 416.

²¹⁶ A. GREEN, *Education*, s. 241; C. V. LASCARIDES – B. HINITZ, *History*, s. 76; L. STONE, *Literacy*, s. 76. Příslušníci chudší části obyvatelstva mohli doufat nanejvýš v to, že se naučí trochu číst a napsat své jméno. Nebylo samozřejmostí, že každý, kdo uměl číst, uměl psát nebo se alespoň podepsat. Další byli schopni se podepsat, ale neuměli číst nebo napsat něco jiného. (D. MITCH, *The Role*, s. 244; L. STONE, *Literacy*, s. 70.).

²¹⁷ I. DONNACHIE – G. R. HEWITT, *Historic New Lanark*, s. 103.

²¹⁸ William J. SHEASGREEN, *John Locke and the Charity School Movement*, *History of Education* 15, 2, 1986, s. 63-79, zde s. 64.

²¹⁹ M. CIPRO, *Průvodce*, s. 176.

²²⁰ TAMTÉŽ, s. 176, 178-179; C. V. LASCARIDES – B. HINITZ, *History*, s. 49; V. ŠTVERÁK, *Stručné dějiny*, s. 105, 107.

společenských tříd.²²¹ Obecně se od 17. století začal ve výuce klást důraz na to, aby se při výuce postupovalo od známého a snadného učiva k problémům novým a obtížnějším.

Řešení problému s nedostatkem škol v průmyslových městech nabízeli i metodisté, kteří přicházeli na předměstí průmyslových měst, aby zaplnili mezery církevní správy. Kázali a vzdělávali chudé obyvatelstvo, nejčastěji pod širým nebem. Přestože Skotsko mělo školu minimálně v každé farnosti, a proto nebylo zdaleka tak častým cílem metodistů jako Anglie, i tam, zejména na severu, se metodistům podařilo uchytit.²²²

Důležitou úlohu ve zvyšování gramotnosti pracující třídy hrálo *Hnutí za nedělní školu (Sunday School Movement)*, jehož význam spočívá v tom, že dalo impuls k vytváření sítě neplacených škol. Základní myšlenkou hnutí bylo poskytnout lidem, kteří pracují celý týden, základní vzdělání, aby byli schopni si sami číst v Bibli.²²³ Proto také první nedělní školy vznikaly v průmyslových městech Leeds, Manchester nebo Liverpool.

Nejblíže k reformám školství, jaké probíhaly ve Francii nebo Prusku, měli v 80. letech 18. století radikální průmyslníci, vědci a racionální nonkonformisté shromáždění v různých literárních a filozofických společnostech. Vystupovali proti současnému systému škol a také se pokoušeli vyvinout vlastní teorie fungujícího školství. Jednou z takových společností byla *Lunar Society*, mezi jejíž členy patřili například i vědci James Watt nebo Joseph Priestley. Blízko k jejich názorům měl William Godwin, utopický socialista a autor spisů o vzdělání.²²⁴ V čem se však zásadně lišili například od francouzských myslitelů vzdělání, bylo jejich odmítání národního systému školství jako prostředku ke vnucování jednotných přesvědčení. Podle nich měly děti být ve školách podporovány ve zvědavosti a samostatném přemýšlení.²²⁵

Už od odmítnutí scholastiky se ve školách objevoval požadavek na výuku reálných předmětů, jako kreslení nebo ruční práce.²²⁶ Do představy o základním vzdělání a ke snaze vést žáky k všestrannosti patřila i výchova k vedení domácnosti a řemeslnické zručnosti. Pracovní výchovu zařazovalo do osnov mnoho pedagogických myslitelů, a to

---

²²¹ Stanislava VIDMANOVÁ-RUŽIČKOVÁ (ed.), *Jan Ámos Komenský. Velká didaktika podávající všeobecné umění, jak učití všechny všemu*, in: Jan PATOČKA a kol. (edd.), *Vybrané spisy Jana Amose Komenského I*, Praha 1958, s. 84-85; C. V. LASCARIDES – B. HINITZ, *History*, s. 39.

²²² M. BATTY, *Scotland's Methodists*, s. 4-5.

²²³ D. MITCH, *The Role*, s. 246; S. MITCHELL, *Daily Life*, s. 170.

²²⁴ Jeho vrcholné dílo: *Zkoumání politické spravedlnosti a jejího vlivu na ctnosti a štěstí společnosti (Inquiry concerning Political Justice and its Influence on General Virtue and Happiness, 1793)*.

²²⁵ A. GREEN, *Education*, s. 245; V. ŠTVERÁK, *Stručné dějiny*, s. 88.

²²⁶ TAMTÉŽ, s. 84.

už od dob antiky. Zařazoval ji do vzdělání John Locke, většina utopických socialistů včetně Roberta Owena nebo například John Dewey (1859-1952), autor myšlenky pracovních škol. V českém prostředí 19. století hájili pracovní výchovu kněz Bernard Bolzano nebo učitel Karel Slavoj Amerling.²²⁷

Owenova pedagogická inspirace

Owenovy pedagogické názory bývají v různých českých dějinách pedagogiky přirovnávány k metodám Johanna Heinricha Pestalozziho (1746-1827), s nímž se Owen roku 1818 osobně setkal.²²⁸ Tento curyšský pedagogický reformátor původně působil ve škole v Burgdorfu. Zastával názor, že výchova a vzdělávání patří k základním sociálním povinnostem státu, což se odrazilo také na tom, že se začal věnovat péči o děti chudiny.²²⁹ Založil sirotčinec a v roce 1777 v Neuhoftu zřídil pro sirotky a žebravé děti svoji vlastní školu. Bezprizorním dětem se v jeho školách dostávalo vzdělání za práci – předly, tkaly, pracovaly na zahradě a na poli a učily se chovat dobytek a drůbež. Taková industriální výchova měla pomoci od chudoby i v budoucnu; děti měly být schopny žít se svými praktickými dovednostmi namísto žebrání.²³⁰

Ve svých ústavách se pokoušel uplatnit vlastní metody, které byly nastíněny i ve slavném románu *Linhart a Gertruda* (1781-1787). Příběh vypráví o vesnické Gertrudě, která učila své děti ručním pracím jako předem a při tom je učila číst, počítat a vyprávěla jim příběhy s morálními ponaučeními. Spojení ručních prací s vyučováním bylo dobrým způsobem, jak přimět rodiče poslat své děti do školy.²³¹ Na příběh *Linhart a Gertruda* jako by navazoval Pestalozziho hlavní pedagogický spis ve formě dopisů *Kterak Gertruda své děti vyučuje* (1801), který se podrobně zabývá všeobecným lidovým vzděláváním. Zdůrazňoval selský rozum, učení se z vlastního pozorování a praktického ověřování. Ze své zkušenosti učitele přišel na to, že žáci se naučí mnohem víc, když se aktivně zapojí. Takže namísto prostého poslouchání a opakování nechával schopnější žáky pomáhat těm pomalejším.²³² Jeho návrh osnovy základní školy obsahoval čtení,

---

²²⁷ M. SCIGIEL, *Dějiny*, s. 41.

²²⁸ I. DONNACHIE, *Robert Owen*, s. 149; V. ŠTVERÁK, *Robert Owen a jeho pedagogické názory*, s. 49.

²²⁹ Z. KUČERA – V. ŠTVERÁK, *Chrestomatie*, s. 248.

²³⁰ Tomáš KASPER – Dana KASPEROVÁ, *Dějiny pedagogiky*, Praha 2008, s. 78-79; M. SCIGIEL, *Dějiny*, s. 18.

²³¹ M. CIPRO, *Průvodce*, s. 213.

²³² Karel ŠMÍDEK (ed.), *Jana Jindřicha Pestalozze Kterak Gertruda své děti vyučuje*, Brno 1910, s. 5; Fredalene B. BOWERS – Thom GEHRING, *Johann Heinrich Pestalozzi: 18th Century Swiss Educator and Correctional Reformer*, *Journal of Correctional Education* 55, 4, s. 306-319, zde s. 315.

psaní a mluvnici mateřského jazyka, počty, základní geometrii a kreslení, mravní a náboženské vzdělání²³³ i pracovní a tělesnou výchovu.

Pestalozziho vliv byl klíčový pro rozšíření hnutí za mateřské školy na ostrovech. Za první mateřskou školu v Británii je obecně považována školka založená Robertem Owenem roku 1816 v New Lanarku.²³⁴ Školka měla k dispozici venkovní hřiště před Institucí, kde děti trávily slunečné dny. Za deště se využívaly tři místnosti v prvním patře Instituce. Jak dokládá i expozice v muzeu v New Lanarku, třídy měly zabavit dětskou mysl bez použití hraček. Na stěnách visely nejrůznější mapy a obrazy zvířat, zahrad nebo lesů, které měly v dětech budit zvědavost a nutit je přemýšlet. Dokazuje to, jak velký důraz Owen kladl na vlastní pozorování a zkušenost, v čemž ho opět inspiroval Pestalozzi.²³⁵ Třídy byly prostorné, vzdušné a plné denního světla. Chlapci a dívky byli vyučováni společně, nosili školní uniformy. Byly to tuniky, dívkám sahaly po kotníky, chlapcům po kolena. Třikrát týdně je měnili.²³⁶

Školka měla jen velmi málo hraček; Robert Owen tvrdil, že dětí je dostatek na to, aby se zabavily společně jinak než hračkami. Dokonce ani knihy nebyly příliš žádoucí.²³⁷ Už od dvou let se děti učily tančit a od čtyř let zpívat, učitel měl dětem ukazovat a vysvětlovat zajímavé věci okolo nich. Do osnov patřil také tanec, hudba a hodiny branné výchovy. Tělesná výchova a hry měly vést k otužování žáků, pobytu na čerstvém vzduchu, ke zlepšení jejich zručnosti a přivykání si tělesné únavě a zátěži.²³⁸ Děti však

---

Názorné vyučování a aktivní účast žáků ve vyučování prosazoval už český pedagog Jan Amos Komenský (1592-1670). Stejně jako Pestalozzi zdůrazňoval nutnost ověřovat si poznatky v praxi a požadoval vzdělání pro každého bez ohledu na společenské postavení nebo inteligenci. Zdatnější žáci měli pomáhat těm pomalejším. (S. VIDMANOVÁ-RŮŽIČKOVÁ (ed.), *Velká didaktika*, s. 84, 115-116.).

²³³ Náboženské a mravní vzdělání mělo vést k trpělivosti, důvěře a naslouchání lidem, vděčnosti lidem a jejich vědomostem a schopnostem. Dětem měly být připomínány důvody k vděčnosti jejich matkám. Mělo se v nich probouzet svědomí, pocit povinnosti nejprve vůči matce a postupně vůči Bohu. Děti si časem měly uvědomit, že nepotřebují tolik matku, jako potřebují Boha. (K. ŠMÍDEK (ed.), *Jana Jindřicha Pestalozze Kterak Gertruda*, s. 58-60.).

²³⁴ E. BRADBURN, *Britain's First Nursery-Infant School*, s. 57.

²³⁵ I. DONNACHIE, *Robert Owen*, s. 167.

Robert Owen přebíral velmi mnoho od Johanna Pestalozziho, například i jeho metodu vyučování aritmetice. Podle Pestalozziho vzoru zavedl Owen ve své škole v New Lanarku výuku počítání systémem tichého počítání z paměti. (Tamtéž, s. 168.).

²³⁶ J. ARNOLD – L. DAVIDSON, *The Great Experiment*, s. 60; F. J. O'HAGAN, *Robert Owen and Education*, s. 85.

²³⁷ I. DONNACHIE, *Robert Owen*, s. 166-167.

To, že neměl důvěru ke knihám, pravděpodobně odráží jeho zkušenosti s vlastním vzděláním. (I. DONNACHIE – G. R. HEWITT, *Historic New Lanark*, s. 99.).

²³⁸ T. KASPER – D. KASPEROVÁ, *Dějiny*, s. 47.

Tanci se věnovali i dospělí obyvatelé, při večerních schůzkách v Institutu pro formování charakteru. Mnoho pracovníků však takový režim odmítalo a odcházelo do jiných blízkých

neměly být nuceny do žádné aktivity, dokonce ani do spánku. S Pestalozzím se shodl i v požadavcích na vhodné učitele, nejdůležitější byla laskavost a klidný přístup. Pokud se například některému z dětí zachtělo spát kdykoli během dne, mělo mu to být dovoleno. Učitelé nesměli děti trestat, ani slovně.²³⁹

Jednu z prvních forem veřejného vzdělávání v Anglii první třetiny 19. století představovala metoda třídních „monitorů“, vyvinutá kvakerským pedagogem Josephem Lancasterem a knězem Andrewem Bellem. Výuka se díky nim stala levnější: starší a schopnější žáci pomáhali učiteli s mladšími, ne tak pokročilými žáky, což snižovalo počet učitelů potřebný ve třídě. Hlavní náplní učebních plánů bylo čtení bible a křesťanská morálka a až ve 30. letech 19. století je obohatilo například učení o politické ekonomii. Robert Owen jejich metody dobře znal a souhlasil s nimi. Považoval je za prospěšné pro mysl mladých, ještě nevzdorujících lidí.²⁴⁰ Schvaloval snahu učit chudé alespoň základnímu triviu. Ale ani jejich metody nepovažoval za nejlepší. I když považoval Lancasterův systém za zdařilejší, oběma pedagogům vytýkal, že se málo zabývali způsobem, jakým by děti měly být vyučovány a opomíjeli vedení jejich myslí z nevědomosti. Za další z nedostatků Bellova systému považoval nesprávné rozmístění nábytku a pomůcek ve školních třídách.²⁴¹

První zkušenosti s vedením školy pomocí stále populárnější metody „monitorů“ získal ve triviální škole v Newtownu. Malý Robert byl bystrý žák, a tak se také stal v této škole „monitorem“.²⁴² Metodu zkušenějších a zdatnějších „monitorů“ pomáhajících těm méně zkušeným aplikoval nejen ve škole pro děti zaměstnanců vlastní přádelny, ale i v samotném pracovním prostředí. Každý dělník měl jiné schopnosti a znalosti a dělal něco jiného, a proto museli spolupracovat a pomáhat jeden druhému. Inspirován Josephem Lancasterem, zaměstnával dohlázele, kteří měli dbát na disciplínu dělníků a poctivě odváděnou práci.²⁴³ Ti u sebe nosili malý dřevěný kvádr nazývaný „tichý monitor“ (*silent monitor*). Z každé strany měl jinou barvu. Černá znamenala nejhorší výkon, dále přes modrou a žlutou až k bílé barvě, značící excelentní snahu.²⁴⁴ Owenova inspirace školními

---

továren, kde nebyli po práci nuceni k takovým aktivitám. (I. DONNACHIE – G. R. HEWITT, *Historic New Lanark*, s. 135-136.).

²³⁹ F. J. O'HAGAN, *Robert Owen and Education*, s. 84.

²⁴⁰ R. OWEN, *A New View*, s. 23; A. GREEN, *Education*, s. 266.

²⁴¹ R. OWEN, *A New View*, s. 151-152.

²⁴² F. J. O'HAGAN, *Robert Owen and Education*, s. 72.

²⁴³ I. DONNACHIE, *Robert Owen*, s. 8, 81, 109; F. J. O'HAGAN, *Robert Owen and Education*, s. 72-73.

²⁴⁴ R. OWEN, *The Life*, s. 111; I. DONNACHIE, *Robert Owen*, s. 81; I. R. MITCHELL, *Clydeside*, s. 28.

„monitory“ je patrná i v nově zavedených *knihách charakteru (books of character)*,²⁴⁵ kam dohlížitelé zapisovali výkon a chování každého zaměstnance. Mohl do nich nahlédnout každý, byly vystavovány veřejně, a proto opět sloužily jako „monitor“.²⁴⁶

Brzy po vzniku monitorovacích škol vznikly dvě navzájem podobné společnosti, determinované náboženským vyznáním, které zajišťovaly a financovaly vzdělání pro děti pracujících rodičů. Jejich finanční nenáročnost byla zajištěna výukou mnoha dětí v jedné třídě s jediným učitelem, který vedl najednou několik lekcí pro různé žáky. Stejně jako v monitorovacích školách pomáhali učitelům schopnější žáci. Roku 1808 byla založena protestantská společnost *British and Foreign Schools Society*,²⁴⁷ o tři roky později *National Society for Promoting the Education of the Poor*. Protože ji financovala anglikánská církev a získala grant od parlamentu, bylo jejím cílem vychovávat děti v souladu s katechismem národní anglikánské církve.²⁴⁸ Školy spadající pod *National Society* měly nejsilnější vliv v zemědělských oblastech na jihu a jihovýchodě Anglie a v pobřežních hrabstvích v severním Walesu. Tyto anglikánské národní školy však nedokázaly převážit vliv nonkonformních nedělních škol, vedených v místních jazycích, což mělo úspěch především ve waleských oblastech, kde jako dorozumivací jazyk převažovala velština.²⁴⁹

Růst průmyslu se promítl i do středního školství. Některá gymnázia a akademie se začaly orientovat na technické vzdělání a do svých osnov řadily stále více přírodovědy, matematiky, fyziky nebo chemie.²⁵⁰ Za reformou středního školství částečně stál britský filosof Herbert Spencer (1820-1903), který jako první upozornil na potřebu přeorientovat výuku na potřeby vytvořené novou průmyslovou výrobou. Podobně jako Jan Amos Komenský prosazoval výuku postupující od jednoduchého ke složitému a od všeobecnému ke konkrétnímu.²⁵¹ Snažil se zaměřit výuku na vědění nejdůležitější

Owen se s monitorovací metodou setkal poprvé už jako školák. Protože byl nadaným žákem, už od svých sedmi let pomáhal učitelům s mladšími dětmi. Tichý monitor sice nebyl Owenovým originálním vynálezem, ale odpovídal přesně jeho představě o prosazování pracovní disciplíny. (TAMTÉŽ.).

²⁴⁵ Protože se žádná kniha charakteru nezachovala, je těžké stanovit, jak efektivní byly. (O. SIMÉON, *Robert Owen's Experiment*, s. 64.).

²⁴⁶ I. DONNACHIE, *Robert Owen*, s. 81.

²⁴⁷ S. MITCHELL, *Daily Life*, s. 171.

²⁴⁸ P. CHADWICK, *The Anglican Perspective*, s. 476; William E. Marsden, *Unequal Educational Provision in England and Wales. The Nineteenth-Century Roots*, 2005, s. 33.

²⁴⁹ TAMTÉŽ, s. 38-39.

²⁵⁰ A. GREEN, *Education*, s. 17. S. MITCHELL, *Daily Life*, s. 180-181.

²⁵¹ S. VIDMANOVÁ-RUŽIČKOVÁ (ed.), *Velká didaktika*, s. 132-135; Z. KUČERA – V. ŠTVERÁK a kol., *Chrestomatie*, s. 210.

pro člověka. Za nejpodstatnější považoval znalosti, které nejvíce přispívaly k zachování sebe sama, k získání lepší obživy, zachování rodu a teprve za ně řadil přípravy na společenský život a volnočasové disciplíny. Podle tohoto rozdělení patřily na první příčky kromě fyziologie a péče o zdraví, anatomie, matematiky a fyziky také jakási rodinná výchova.²⁵² Stejně jako Robert Owen podrobně rozebíral otázky zdravé výživy, oblékání, otužování, pobytu na čerstvém vzduchu a otázku správné rodičovské výchovy. Oba se shodli v tom, že zavedení rodinné výchovy do učebních osnov mohlo žáky do budoucna připravit na správnou výchovu vlastních dětí.²⁵³

Od roku 1813 působil jako Owenův společník v podnikání významný právní myslitel a utilitarista Jeremy Bentham, který významně ovlivnil i jeho smýšlení o výchově. Skupina myslitelů okolo Benthama bojovala za reformu a vznik národního školství.²⁵⁴ Dále působil ve *Výboru pro vzdělávání (Education Committee)* a zasloužil se tak o zakládání jedněch z prvních jeslí v Británii, především v těch nejchudších oblastech. V těchto jeslích našly své využití monitory a dále aktivity ve školních parcích, kde se žáci měli učit o přírodě.²⁵⁵

Owenovy večerní lekce pro dospělé v New Lanarku nebyly ojedinělými případy. Vznikaly dokonce různé organizace pro mravnostní výchovu dospělých, i když nebývaly příliš úspěšné, většinou proto, že byly jen málo podpořeny církví a často se jejími členy stávali spíše laikové. Jednou z takových skupin byla *Společnost pro nápravu mravů (Society for the Reformation of Manners)*, založená Williamem Wilberforcem.²⁵⁶ Její

---

²⁵² M. CIPRO, *Prameny výchovy*, s. 449-450; Otokar CHLUP, *Výchova v zrcadle pramenů. Příručka k dějinám pedagogiky*, Praha 1948, s. 302; Z. KUČERA – V. ŠTVERÁK a kol., *Chrestomatie*, s. 210.

²⁵³ ROBERT OWEN, *Debate on the Evidences of Christianity; containing an Examination of the "Social System," and of all the Systems of Scepticism of Ancient and Modern Times. Held in the City of Cincinnati, Ohio, from the 13th to the 21st of April, 1829; between Robert Owen, of New Lanark, Scotland, and Alexander Campbell, of Bethany, Virginia. Reported by Charles H. Sims, Stenographer. With an Appendix, written by the parties*, Bethany 1829, s. 69, 80-81, 123; TÝŽ, *The Life*, s. 320; M. CIPRO, *Průvodce*, s. 253.

Do představ o nejlepší výchově mládeže a zdravém životním stylu se pomalu dostával sport a otužování. V Čechách k oblibě sportu významně přispěl zakladatel a vůdce tělocvičného spolku Sokol, Miroslav Tyrš (1832-1884). (ROBERT SAK, *Miroslav Tyrš. Sokol, myslitel, výtvarný kritik*, Praha 2012.).

²⁵⁴ J. ARNOLD – L. DAVIDSON, *The Great Experiment*, s. 59.

Pravděpodobně pod vlivem Jeremyho Benthama Owen navrhl ve čtvrté eseji *New View of Society* britské vládě, aby zařídila národní systém školství, který by zabránil zvětšujícím se problémům s chudobou a nezaměstnaností. Školní docházka a vzdělávání mělo pomáhat lidem k větší spokojenosti. (R. OWEN, *A New View*, s. 161; I. DONNACHIE, Robert Owen, s. 118.).

²⁵⁵ C. V. LASCARIDES – B. HINITZ, *History*, s. 77.

²⁵⁶ William Wilberforce viz s. 38-39, 50, 72.

stoupenci mimo jiné rozdávali lidem na ulicích různé traktáty, například o tom, jak a proč zbavit opilectví, klení, nezdrženlivého chování nebo obchodování v neděli.²⁵⁷

Cesta k národnímu systému školství

Zvětšování sociálních rozdílů a nepokoje ve městech v první třetině 19. století přinesly nová očekávání od vzdělávání lidových mas. Od všeobecné školní docházky se začalo očekávat, že se stane prostředkem pro uklidnění sociálních nepokojů, pomůže od zločinů, nemorálnosti a revolučních nálad, a naopak povede k produktivnější práci.²⁵⁸

Ruku v ruce s prosazením povinné školní docházky šly tovární reformy a zákaz dětské práce. Prvním účinným zákonem zakazující dětskou práci byl tovární zákon z roku 1833 (*Factory Act*). Zakazoval zaměstnávat děti mladší devíti let a do osmnácti let zakazoval pracovní směny. Děti do třinácti let nesměly pracovat déle než osm hodin a musely chodit do školy alespoň dvě hodiny denně. Pro kontrolu dodržování zaváděl pravidelné inspekce v továrnách. Druhá nejdůležitější reforma dětské práce byla zavedena roku 1844 (*Factory Act of 1844*). Sice snižovala hranici dětské práce z devíti na osm let věku, ale požadovala, aby děti mezi osmi a dvanácti lety chodily denně do školy na tři hodiny. Navíc pro ně byla zkrácena pracovní doba na šest a půl hodiny.²⁵⁹ Ačkoli to bývalo často porušováno, tento zákon zkracoval pracovní dobu i pro dospělé, maximálně dvanáct hodin denně.²⁶⁰

Odpovědnost za vzdělávání svých občanů konečně přebral stát až v roce 1870, za vlády prvního ministra Williama Gladstona (1868-1874), odpovědnost za vzdělávání svých občanů. Parlament schválil *Elementary School Act*, navržený liberalistou Williamem Fosterem. Tento zákon požadoval dostupnost základních škol ve všech místních distriktech země a bezplatnou docházku dětí, jejichž rodiče si ji nemohli dovolit.²⁶¹ Školní docházku okolo roku 1870 velmi ovlivňovala také míra urbanizace v dané oblasti. Vysoká míra urbanizace znamenala nižší stupeň dodržování pravidelné docházky, a proto stát od roku 1870 zakládal školy v oblastech, kde zatím církevní školy nestačily poskytnout dostatečné vzdělání.²⁶² V roce 1881 zavedl parlament povinnou

---

²⁵⁷ G. M. TREVELYAN, *Jak žila Anglie*, s. 415.

²⁵⁸ A. GREEN, *Education*, s., 249, 251.

²⁵⁹ Peter KIRBY, *Child Labour in Britain, 1750-1870*, New York 2003, s. 74, 102-105.

²⁶⁰ V první polovině 19. století nebyl pracovní den o 16 až 18 hodinách nic nevídaného. (Jaroslav KLOFÁČ – Vojtěch TLUSTÝ, *Soudobá sociologie II*, s. 164.).

²⁶¹ P. CHADWICK, *The Anglican Perspective*, s. 476.

²⁶² D. KAGAN – S. OZMENT – F. M. TURNER, *The Western Heritage*, s. 847; Y. N. SOYSAL – D. STRANG, *Construction*, s. 284.

školní docházku pro děti ve věku od 7 do 10 let, ačkoli ve většině oblastí nebyla ještě do konce 80. let striktně dodržována.

Základní školy nicméně nebyly oproštěny od veškerých poplatků až do roku 1891.²⁶³ Teprve konec 19. století ukázal, že už ani střední školy není déle možné omezovat pouze na děti z rodin schopných platit školné. Vyšla najevo potřeba většího množství vzdělanějších lidí. Od vydání *Education Act* roku 1902 začaly i střední školy postupně přecházet do rukou státu.²⁶⁴

---

²⁶³ A. GREEN, *Education*, s. 6.

²⁶⁴ S. MITCHELL, *Daily Life*, s. 181.

4. Vývoj Owenových názorů na náboženství, výchovu a vzdělání a uspořádání společnosti ve městech

Zatímco předchozí kapitoly 3. části měly za cíl vylíčit kontext Owenova působení, tato kapitola se bude zabývat pokusem o interpretaci vývoje názorů Roberta Owena na náboženství, vzdělávací a výchovné metody a s nimi spojenou výstavbu obcí vhodných pro uplatnění jeho návrhů na změnu společnosti. Výklad se opírá o základní rozdělení Owenova činného života, tedy nejprve na období působení ve svém jediném úspěšném a prosperujícím podniku v New Lanarku, které Ofélie Siméon ve své knize *Robert Owen's Experiment* dále rozdělila jeho zdejší působení na fázi přípravnou (1800-1816) a fázi směřování k „Novému morálnímu světu“ (1816-1825).²⁶⁵ Druhá část se věnuje době spojené s neúspěchem a krachem v americké New Harmony a ta poslední období konce života, kdy se silně přiklonil ke spiritualismu a věnoval se převážně psaní.

a. Reformy v New Lanarku 1800-1825

V době mezi lety 1800-1825 Owen ve svých esejích vycházel především z vlastních zkušeností s vedením podniku. Opíral se o své poznatky z obchodu pana McGuffoga, z přádelny Petera Drinkwatera a nakonec z vlastní továrny New Lanark, kde navázal na snahy svého tchána Davida Dalea.²⁶⁶ Ve svém životopise napsaném na konci života Owen pro budoucí manažerskou pozici ve velkém podniku nejvíce oceňoval zkušenosti z obchodu Jamese McGuffoga. Tam se naučil poznat kvalitní látku a našel inspiraci pro zpřísnění kontrol kvality a bezpečnosti a snahu potírat opilectví v práci velmi zlepšil kvalitu výrobků.²⁶⁷ Svůj obdiv k obchodníku McGuffogovi vyjádřil na několika stranách vlastního životopisu.²⁶⁸

Naopak až příliš stručně odbyl popis přádelny Petera Drinkwatera na Picadilly, kde pracoval jako manažer až do roku 1795. Drinkwater byl na svou dobu osvícený továrník; budovy přádelny nechal vystavět tak, aby byly jednotlivé místnosti co nejvzdušnější a měly dostatek oken. Dbal i o hygienické návyky svých zaměstnanců a o to, aby byly

²⁶⁵ O. SIMÉON, *Robert Owen's Experiment*, s. 45-107.

²⁶⁶ L. DAVIDSON, *Living*, s. 8; I. DONNACHIE – G. R. HEWITT, *Historic New Lanark*, s. 71, 78; I. R. MITCHELL, *Clydeside*, s. 27; O. SIMÉON, *Robert Owen's Experiment*, s. 60-61.

²⁶⁷ R. OWEN, *The Life*, s. 28-29, 41; I. DONNACHIE, *Robert Owen*, s. 44.

²⁶⁸ Výběrově R. OWEN, *The life*, s. 17-18, 23, 28-29.

„McGuffogův obchod měl svůj systém a byl v nejlepší pořádku. Nikdy tam nebyl zmatek, ani v tom největším shonu, díky tomu, že pravidlo v jeho domě bylo, aby se na pult nenosilo nic dalšího, dokud předchozí zboží nebylo na svém místě správně uloženo.“ (...) „Pan McGuffog byl velmi dobrý obchodník, a pokud je zboží správně a rozumně nakoupeno pro místní trhy, prodává se skoro samo a prodávající nemá skoro žádné potíže.“ (TAMTÉŽ, s. 28-29.).

umývárny i toalety pravidelně uklizeny a splachovány silným proudem vody.²⁶⁹ Na rozdíl od chvály přínosu pana McGuffoga pro jeho budoucí podnikání, o panu Drinkwaterovi toho ve svém díle Owen příliš neuvádí ani nijak nezdůrazňuje jeho vliv. Vypadá to, jako by se jeho přínos snažil zamlčet a vytvořit dojem, že on sám byl originálním tvůrcem vlastních reforem. Ve svém životopise se o něm zmiňuje pouze jako o „*bohatém manchesterském továrníkovi*,“ (...) „*který o své továrně nevěděl nic*.“ Kritizoval ho za to, že nikdy nechodil dovnitř přádelny.²⁷⁰ Nicméně právě zde byl položen základ Owenova standardu, který později sám zaváděl ve skotské továrně a o který opíral své návrhy sociálních reforem.

Přímý vliv na názory na zlepšování života dělníků měl také zakladatel místní přádelny David Dale. Byl to silně nábožensky založený muž; založil vlastní sektu *Starých Independentů (Old Independents)*.²⁷¹ I když byl jen málokdy osobně přítomen v Lanarku, o své dělníky pečoval na svou dobu nadprůměrně. Všem svým pracovníkům poskytoval bydlení, zaměstnával sirotky a dětem od šesti do deseti let zdarma poskytoval alespoň nejzákladnější vzdělání, stravu i ošacení.²⁷²

Vědomí nutnosti přeměny společnosti v Robertu Owenovi pravděpodobně povzbudili také jeho kolegové v *Manchesterské literární a filosofické společnosti (Manchester Literary and Philosophical Society)*, jejichž sezení se pravidelně účastnil od roku 1793.²⁷³ Klíčovou postavou byl fyzik a osvícenec Thomas Percival. Společně s Owenem byl členem manchesterského *Board of Health*, výboru pro boj proti chudobě, neuspokojivým životním podmínkám a šíření epidemií.²⁷⁴ Další člen výboru a zároveň Manchesterské literární společnosti, který mohl velmi inspirovat Owenovy snahy o vštípení hygienických návyků, byl John Ferriar. Jako jeden z mála se nebál otevřeně vyzývat autority, aby věnovaly větší pozornost hygieně a čistotě v bytech, zakládání veřejných vanových lázní a zkrátily pracovní dobu dětí v továrnách. Zajímal se také o filosofii života s pouhými základními materiálními potřebami.²⁷⁵

---

²⁶⁹ I. DONNACHIE, *Robert Owen*, s. 43-46, 55; I. DONNACHIE – G. R. HEWITT, *Historic New Lanark*, s. 61.

²⁷⁰ R. OWEN, *The Life*, s. 36, 38.

²⁷¹ Velké odlišnosti ve vyznání byly důvodem prvotního nesouhlasu pana Dalea se sňatkem jeho dcery s Robertem Owenem.

²⁷² TÝŽ, *A New View*, s. 42-43; J. ARNOLD – L. DAVIDSON, *The Great Experiment*, s. 56; I. R. MITCHELL, *Clydeside*, s. 27;

²⁷³ O. SIMÉON, *Robert Owen's Experiment*, s. 22-23.

²⁷⁴ I. DONNACHIE, *Robert Owen*, s. 59-60; V. ŠTVERÁK, *Robert Owen a jeho pedagogické názory*, s. 9.

²⁷⁵ I. DONNACHIE, *Robert Owen*, s. 60.

Z kraje roku 1806 zemřel pan David Dale a Robert Owen se stal jedinou nejvyšší hlavou továrny v New Lanarku. Rokem 1812 začala Owenova veřejná kariéra, začal ve velkém vydávat pamflety a knihy a přednášet na veřejnosti. Začal se také obracet na politiky s návrhy nových zákonů. Například roku 1815 požadoval přijetí zákona, podle něhož by všechny továrny nad dvacet zaměstnanců nepřijímaly osoby mladší osmnácti let na déle než deset a půl hodiny denně. Aby nesměly být zaměstnány děti do deseti let a mohly nejprve chodit do školy.²⁷⁶ Pracovní doba měla být stanovena mezi pátou hodinou ranní a devátou večerní, aby se předešlo nočním směnám.²⁷⁷ Za lepší podmínky pracujících a za odstranění negativních důsledků industrializace se Owen začal veřejně angažovat vydáním prvních větších spisů v roce 1813.

Na souboru prvních větších esejí o socialistické proměně společnosti Owen pracoval od roku 1812 a souborně vyšly v roce 1816 pod názvem *New View of Society* (*Nový pohled na společnost*). Všechny čtyři eseje věnoval pozdějšímu králi Británie Jiřímu IV., který mezi lety 1811-1820 působil jako regent svého duševně nemocného otce Jiřího III. Eseje již vycházely z vlastních zkušeností se zaváděním nových pravidel, které měly pracovníky vést k čistotnosti, pořádku a ke slušnému a spořádanému chování.²⁷⁸ V době jejich vzniku se již okolo přádelny vytvářela osada; nacházely se tam ubytovny pro nejmladší sirotky (*Nursery Buildings*), které zaměstnával až od deseti let, bytové domy pro zaměstnané rodiny a od roku 1813 i obchod. V roce 1816, kdy byly souborně vydány všechny čtyři eseje, byla v továrenském komplexu navíc slavnostně otevřena Instituce pro formování charakteru, v jejíž budově se nacházela první mateřská škola v Británii, základní škola, přednášková místnost pro dospělé, společenský sál i kaple pro věřící všech vyznání.

Owen doufal v uznání naléhavosti problémů dělnictva a přijetí jeho návrhů do obecnější praxe. To potvrzuje jeho účast na prvním kongresu Svaté aliance v Cáchách roku 1818, kde se kromě francouzské otázky řešily i další problémy, jako tolerance

---

²⁷⁶ Návrh zákona je proto známý jako „první desetihodinový zákon“ (*first ten hours bill*). (M. ESCOTT, *Robert Owen as a British Politician*, s. 132.).

²⁷⁷ I. DONNACHIE, *Robert Owen*, s. 125; M. ESCOTT, *Robert Owen as a British Politician*, s. 132. Ministr Robert Peel návrh parlamentu ani nepředstavil, nicméně Owenův návrh našel své uplatnění alespoň v New Lanarku, kde byla toho roku otevřena také Nová Instituce. Owen však nepřestával parlamentu posílat další podněty a má svůj podíl na pozdějších zákonech sira Roberta Peela. (J. ARNOLD – L. DAVIDSON, *The Great Experiment*, s. 59; I. DONNACHIE, *Robert Owen*, s. 126.).

²⁷⁸ L. DAVIDSON, *Living*, s. 8; I. DONNACHIE, *Robert Owen*, s. 83; I. DONNACHIE – G. R. HEWITT, *Historic New Lanark*, s. 71, 78; O. SIMÉON, *Robert Owen's Experiment*, s. 60-61.

k Židům nebo sociální otázky,²⁷⁹ ale i zveřejňování těchto esejí a jejich adresování nejvyšším autoritám v zemi. Představil univerzální principy, které jsou „*aplikovatelné na jakoukoli dobu, osoby a okolnosti.*“ Další tři spisy dál rozvíjejí principy představené v prvním. Poslední z nich je návrhem pro britskou vládu, která by jako první mohla přijmout obecná opatření pro zavedení Owenových principů v celém impériu. Navrhl vládě vytvoření národního systému školství, zavedení státní podpory v nezaměstnanosti a zavedení systému, kde by nebylo nutné trestat zločiny, protože by došlo k zákazu hazardních her, likérů, hospod i veřejných domů.²⁸⁰ Owen měl v boji s alkoholismem zkušenost z továrny New Lanark. V místním obchodě se neprodávaly žádné lihoviny a ani zde nestála žádná hospoda. Vliv na poměrně úspěšné vymýcení alkoholismu mohlo mít i to, jak se domníval například marxistický historik Edward Palmer Thompson, že si dělníci v období mezi lety 1780-1830 začali uvědomovat důležitost a smysluplnost své pracovní spolehlivosti, větší ukázněnosti a pracovního výkonu a postupně se začali navracet se k ukázněnějšímu životu.²⁸¹

Zpráva pro hrabství Lanark (*Report to the County of Lanark*) byla dokončena v Glasgow roku 1821 na žádost skotského Výboru šlechticů z Lanarkského hrabství vedeného Normanem Lockhartem, aby sestavil plán na odstranění lidové nespokojenosti a zmírnění nuzných životních podmínek chudých.²⁸² Touto žádostí reagovali na protesty jako bylo hnutí rozbíječů strojů či protestní setkání na manchesterském Svatopetrském poli o dva roky dříve, které rozehnalo vojsko. Tato krvavá neděle je známá jako Masakr u Peterloo.²⁸³

Tato zpráva navrhla plán odstranění nespokojenosti pracujících obyvatelstva pomocí reforem obchodu, manufaktur, zemědělství a také zákonodárství. Owen se v této esejí zabýval také ekonomikou; navrhl odstranění zlatého standardu jako základu hodnoty mince a jeho nahrazení standardem postaveným na lidské manuální práci. S tím také

---

²⁷⁹ Eva SLADKOVSKÁ, *Kongresy Svaté aliance*, Historický obzor 9, 1998, 11/12, s. 242-266, zde s. 244-245.

²⁸⁰ R. OWEN, *A New View*, s. 60, 127, 137.

²⁸¹ E. P. THOMPSON, *The Making*, s. 420-421.

²⁸² Robert OWEN, *Report to the County of Lanark, of a Plan for Relieving Public Distress, and Removing Discontent, by giving Permanent, Productive Employment, to the Poor and Working Classes*, Glasgow 1821, s. 60.

²⁸³ Martin J. DAUNTON, *Progress and Poverty. An Economic and Social History of Britain 1700-1850*, New York 1995, s. 485; Ellis WASSON, *Dějiny moderní Británie. Od roku 1714 po dnešek*, Praha 2010, s. 146; I. DONNACHIE, *Robert Owen*, s. 66.

souvisel krok zpět v zemědělství, změnu mělo přinést obdělávání půdy rýčem namísto pluhem, protože jedině rýč mohl vrátit lidem dostatek práce.²⁸⁴

V tomto období sám sebe představoval jen jako jednoho z podnikatelů, podobného těm ostatním. Na počátku třetí eseje *Nového pohledu na společnost* dal čtenářům z řad podnikatelů najevo, že je jedním z nich: „*Stejně jako vy, jsem továrníkem pro finanční zisky.*“²⁸⁵ Pravděpodobně se ale považoval za úspěšnějšího továrníka než většina ostatních, protože peníze věnoval také na zlepšení života dělníků, když kolem továrny vytvořil vlastní obec se vzdělávacími institucemi pro děti i dospělé. Považoval se za výjimečného díky tomu, že objevil principy, na kterých bude možné postavit společnost, která bude prospěšná pro všechny vrstvy lidské populace bez výjimky.²⁸⁶ Vůči svým kolegům v Asociaci pro úlevu pracujícím chudým se představoval pouze jako *autor* či *autor plánu*. Ve zprávě *Report to the County of Lanark* se označoval jako *Váš Zpravodaj* (*your Reporter*), takže jako osoba, která získává informace a šíří je na veřejnost. Ukazování nejvhodnějších řešení jako by bral za své poslání: „*Váš Reportér (...) je odhodlán vykonat svou povinnost a použít své nejlepší úsilí k povolání Veřejnosti, aby vzala v klidu v úvahu tyto praktické prostředky, které se jeví jako jediný lék, který může odstranit tuto nespokojenost.*“²⁸⁷

Pod vlivem učení materialistů Thomase Hobbesa, Paula Holbacha a Juliána La Mettrieho dospěl k názoru, že lidský charakter vytváří okolnosti a prostředí, ve kterém se člověk nachází.²⁸⁸ Největším omylem všech myslitelů výchovy měl podle něho být předpoklad, že každý si vytváří svůj vlastní charakter. Výchovné metody by měly podle něj tedy být založeny na tvrzení, že dětské charaktery jsou formovány okolím jen pro ně samé a v jejich zájmu. Bylo by možné vytvarovat úplně kohokoli, pokud se ze společnosti vyřadí povědomí o odměnách a trestech či soupeření mezi lidmi. Proto systém vyučování dětí měl být založen spíše na poznání přírody než na četbě knih a memorování se z učebnic.²⁸⁹ Příroda a správně uzpůsobená školní třída tedy měla účinně působit na formování charakterů dětí. Brzká výchova samozřejmě měla být nejúčinnější, což tvrdil

---

²⁸⁴ R. OWEN, *Report to the County*, s. 2, 8-15.

²⁸⁵ TÝŽ, *A New View*, s. 71.

²⁸⁶ TAMTÉŽ, s. 71.

²⁸⁷ TÝŽ, *Report to the County*, s. 4.

²⁸⁸ V. ŠTVERÁK, *Robert Owen a jeho pedagogické názory*, s. 9.

²⁸⁹ R. OWEN, *Report to the County*, s. 43-44.

už i John Locke. Vliv na Owenovo učení měl také již zmíněný filosof a společník v podnikání Jeremy Bentham.²⁹⁰

Množství dochovaných obrazových materiálů dokazuje Owenovu zálibu ve vizuální stránce učení. Měly být využívány především ve výuce zeměpisu a dějepisu, takže většinou zobrazovaly mapy, plány nebo časové osy. Takové obrazy zjednodušovaly látku podle věku dětí tak, aby to odpovídalo jejich znalostem a zároveň bylo poučné. Jeden z nejdůležitějších předmětů vyučovaných v New Lanarku byl zeměpis, zahrnující procházky do rozlehlých lesů, které dodnes továrnu obklopují. Děti si při výuce o cizích zemích měl uvědomovat, že dílem náhody se narodily právě do této společnosti, ale stejně náhodou se mohly narodit i do jiné. Toto uvědomění je mělo vést k toleranci, respektu ke stylu života všech lidí.²⁹¹

Předchozí zkušenosti z jiných továren a z období strávené v Manchesteru s jeho bratrem Williamem muselo ovlivnit jeho názor na místo, odkud pramenila nespokojenost dělníků a také mnoho zločinů. V britských velkých průmyslových městech vznikaly dělnické kolonie monotónně zastavěné rodinnými domky, často bez možnosti dobrého provětrání bytů. Obyvatelé těchto čtvrtí také trpěli odtržením od venkovské přírody.²⁹² Sám Owen dobře znal především dělnické čtvrti v Manchesteru, Glasgow a Edinburghu. Když však přišel do venkovského New Lanarku obklopeného lesy, uvědomil si důležitost prostředí, ve kterém lidé žijí. Také právě proto zdůrazňoval nutnost osobního pohodlí, čistoty, dostatečného prostoru, blízkost zahrad a lesů a dostatek hlavně světla a dobré možnosti ventilace.²⁹³

Prospěšné principy pro společnost byly propojovány s praxí ve dvoutisícové komunitě žijící v New Lanarku, které dodávaly tvrzením na důvěryhodnosti. Nebyl pouhým *zahálčivým vizionářem*, ale naopak reformátorem, který v praxi ověřoval způsoby *formování lidských charakterů*.²⁹⁴ V tomto období se v esejích nejvíce zabýval právě utvářením dobrých vlastností, kterých se mělo dosáhnout výchovou a vzděláváním. Základem veškeré bídý a neštěstí všech lidí podle něj byla *nevědomost (ignorance)*, která vedla lidstvo k tomu, že nemyslelo na všeobecné blaho a své nemravné návyky přebíralo

---

²⁹⁰ V. ŠTVERÁK, *Stručné dějiny*, s. 105; TÝŽ, *Robert Owen a jeho pedagogické názory*, s. 10.

²⁹¹ I. DONNACHIE, *Robert Owen*, s. 168-169.

V roce 1823 učitelům v New Lanarku dokonce doporučil, aby v posledních ročnících zeměpisem nahradili veškeré čtení z Bible. (TAMTÉŽ, s. 197.).

²⁹² J. VOŽENÍLEK, *Základní poznatky*, s. 76.

²⁹³ R. OWEN, *Report to the County*, s. 35-37.

²⁹⁴ TÝŽ, *A New View*, s. 29.

od starších generací.²⁹⁵ Velkou důležitost přikládal *okolnostem (circumstances)*, které měly obklopovat tyto nevědomé jedince, a proto by měly vlády usilovat o jejich změnu. Tyto změny by našly svůj odraz také v uspořádání společnosti do zemědělsko-průmyslových obcí o 500-1500 obyvatelích, které by mohla zakládat nejen vláda, ale i bohatí podnikatelé či církve.²⁹⁶

Pro jeho architektonické návrhy je působení ve Skotsku nejzásadnějším obdobím. Zhruba v období mezi 1817-1820 už totiž měl vcelku jasně zformovanou představu o nejvhodnějším stavebním uspořádání obcí. Ve všech dalších spisech už docházelo jen k několika menším odchýlkám. Podobně jako Charles Fourier předpokládal vybavení společnými vývařovny, jídelny, noclehárnami pro děti a vzdělávacími institucemi tak, aby byly dostupné a dostatečné pro všechny obyvatele.²⁹⁷

Když se Owen v roce 1800 stal spoluvlastníkem New Lanarku, nebyl továrenský komplex v příliš dobrém stavu. Dělnické příbytky potřebovaly opravy, ani hygiena nedosahovala valné úrovně. Na ulicích i uvnitř domů se povalovaly odpadky a špinavá voda se vylévala na chodník okny.²⁹⁸ Jednou z největších počátečních stavebních změn Roberta Owena bylo přistavění ubytovny pro nejmenší zaměstnance (*Nursery Buildings*). Když v New Lanarku zrušil práci dětí mladších deseti let, rozšířila ubytovna kapacity pro bydlení celých rodin.²⁹⁹ Jak muzejní expozice v New Lanarku dokládá, v budově vedle místního obchodu a dětské ubytovny se nacházely malé rodinné byty. Každá rodina zde žila v bytě o jedné větší místnosti, s postelemi a malou kuchyňkou u krbu. Vybavení bylo skromné; stůl, malé skříňky, manželská postel oddělená závěsem, postel pro větší děti a pro nejmenší děti postýlka na kolečkách, která se přes den zasouvala pod velké postele. Vedle ubytoven byl zřízen někdy před rokem 1813 i obchod, jehož výtěžky odcházely na podporu školy.³⁰⁰ Roku 1816 byla slavnostně otevřena nová budova *Instituce pro formování charakteru (Institute for the Formation of Character)*, která

---

²⁹⁵ Robert OWEN, *Report to the Committee of the Association for the relief of the manufacturing and labouring poor, laid before the Committee of the House of Commons on the poor laws*, London 1817, s. 9.

²⁹⁶ TAMTÉŽ, s. 10-11, 13-14.

²⁹⁷ J. HRŮZA, *Města*, s. 86.

²⁹⁸ I. DONNACHIE, *Robert Owen*, s. 84; I. DONNACHIE – G. R. HEWITT, *Historic New Lanark*, s. 71; I. R. MITCHELL, *Clydeside*, s. 27.

²⁹⁹ L. DAVIDSON, *Living*, s. 7; I. DONNACHIE – G. R. HEWITT, *Historic New Lanark*, s. 70.

³⁰⁰ I. DONNACHIE, *Robert Owen*, s. 84, 171; I. DONNACHIE – G. R. HEWITT, *Historic New Lanark*, s. 70.

obsahovala mateřskou a základní školu,³⁰¹ přednáškovou místnost, společenský sál, knihovnu a kapli pro všechny vyznání.³⁰² Součástí komplexu byl také dům pro Owena a jeho rodinu.³⁰³

Jeho úpravy New Lanarku však nebyly stavbou na zeleném drnu, navazovaly na předchozí stavební činnost Davida Dalea. Jako ideální řešení továrního města navrhoval promyšlenější uspořádání. Centrum města mělo tvořit čtvercové náměstí. Podle českého urbanisty Jiřího Hrůzy přitom navazoval na tradici začínající již v renesanci, kterou převzali i někteří autoři utopických románů. Jejich hlavní inspirací byl biblický Nový Jeruzalém, Ezechielův návrh města ze 6. století před naším letopočtem, a také babylonské město Nippur. Ačkoli se k tomuto nápadu Owen přímo nehlásí, čtvercové uspořádání města s bránou na každé straně a chrámem uprostřed biblickému popisu nápadně odpovídá.³⁰⁴

Centrum osady by ohraničoval čtverec z budov, z nichž tři by sloužily jako byty pro pracující rodiny a poslední strana jako ubytovna pro děti starší tří let. Owen nebyl prvním, kdo takové „kolektivní domy“ navrhl. Nejen jeho, ale například i Fourierovy či Corbusierovy ubytovny mají svého předchůdce v osmaziích, navržených v anonymních *Dějínách Sevarambů* vzniklých ve druhé polovině 17. století. Jedná se jeden ze základních spisů, který předznamenal mnoho motivů později zpracovaných utopisty, jako řešení okolí měst, popisy veřejných prací či rozmístění ulic.³⁰⁵

Uvnitř čtvercového náměstí by se nacházely všechny společenské prostory. Ve středu by stála nejdůležitější budova, zhruba odpovídající *Nové instituci* z New Lanarku. Zahrnovala by školku, přednáškovou místnost pro dospělé a místo pro bohoslužby. Hned vedle by se nacházely dvě školy, pro starší a mladší děti. Na náměstí by také bylo možno nalézt ošetrovnu, sklady a obilnice a ubytovnu pro návštěvníky. Byty by byly vhodné pro manželské páry se dvěma dětmi, s ložnicemi

---

³⁰¹ Owenova mateřská škola v New Lanarku je první školkou ve Velké Británii. (E. BRADBURN, *Britain's First Nursery-Infant School*.)

³⁰² Každému, kdo uznával svoje povinnosti vůči Bohu a společnosti, se v New Lanarku dostalo náboženské tolerance. Každý náboženský názor měl být respektován. (I. DONNACHIE, *Robert Owen*, s. 83.). Školu, přednáškovou místnost a kostel Owen zamýšlel jako hlavní prostředky pro prevenci a nápravu toho zlého a jako důkaz o nespočtu výhod, které podle něj měly plynout ze zavedení jeho teorií do praxe. (R. OWEN, *A New View*, s. 95.).

³⁰³ Dům Owenových dnes slouží jako expozice muzea v New Lanarku (*New Lanark Conservation Trust*) a tak velmi napomáhá vytvořit jasnou představu o životním standardu a bohatství rodiny úspěšného podnikatele.

³⁰⁴ J. HRŮZA, *Města*, s. 14, 17.

³⁰⁵ TAMTÉŽ, s. 37-40.

na straně odvrácené od náměstí, do zahrádek. Neměly by kuchyně, protože by veškeré stravování obce zařizovala vývařovna s jídelnou na náměstí, kde by se střídaly místní ženy.³⁰⁶ Zde se nachází rozdíl mezi Owenovým ideálem a tím, kam prakticky zatím dokázal dojít. Dělnické město New Lanark jídelny neprovozovalo, rodiny si stále pokrmy připravovaly samy. V tamním muzeu to dokládají krby umístěné v každé domácnosti.

Venkovní strana čtvercového náměstí by byla obklopena zahrádkami a poli, kde by obyvatelé trávili volný čas a pěstovali plodiny pro potřeby vývařovny. Až teprve za nimi by byly umístěny tovární budovy, to proto, aby byl běžný život oddělen od hluku, pachů nebo škodlivého vzduchu z továren. Přesně na druhé straně čtverce by byla také bělidla, mlýny, sady, pastviny a pivovary. Owenův návrh tak měl zahrnovat veškeré výhody velkoměsta, univerzitního kampusu a venkovského sídla a odstraňovat všechny jejich nevýhody.³⁰⁷

b. Veřejná činnost ve 30. a 40. letech

Roku 1824 se Owen vzdal vlastního podílu v New Lanarku a odjel hledat pochopení v Americe. Poměrný úspěch ve skotské prádelně ho utvrdil v tom, že jeho posláním bylo převádět do praxe vlastní správné vize a dokázat, že jsou univerzálně aplikovatelné na jakkoli rozvinuté společnosti.³⁰⁸ V tomto období jednal s vysokými hodnostáři o přijetí jeho návrhů. Představil je nejvyšším hodnostářům v Kapitolu. Hovořil tam s bývalými prezidenty Johnem Adamsem, Thomasem Jeffersonem, Jamesem Madisonem a s budoucím americkým prezidentem Johnem Quincy Adamsem. Thomase Jeffersona a Jamese Madisona potom dokonce navštívil v jejich vlastních sídlech.³⁰⁹

V praxi se mu však přestalo dařit. Jeho plány zkrachovaly v New Harmony i v kolonii v Texasu a obou osad se velmi brzy musel vzdát. Nevyšel mu ani pokus získat na svou stranu kněží v New Orleans. Nabízel jim, aby se scházeli a seznamovali s „*jediným pravdivým*“ pohledem na náboženství. Na inzeráty mu však téměř žádný

---

³⁰⁶ R. OWEN, *Report to the Committee*, s. 10-12, 15; TÝŽ, *Report to the County*, s. 24-28.

³⁰⁷ TÝŽ, *Report to the Committee*, s. 12-13; TÝŽ, *A Development of the Principles and Plans on which to Establish Self-Supporting Home Colonies; as a most secure and profitable investment for capital, and an effectual means permanently to remove the causes of ignorance, poverty and crime; and most materially to benefit all classes of society; by giving a right application to the now greatly misdirected powers of the human faculties and of physical and moral science*, London 1841, s. 40.

³⁰⁸ I. DONNACHIE, *Robert Owen*, s. 206.

³⁰⁹ TAMTÉŽ, s. 217.

Bohužel si často spíše jen zdvořilostní zájem a kladení otázek nejvyššími hodnostáři Owen naivně vykládal jako skutečné pochopení a víru v jeho plány. (I. DONNACHIE – G. R. HEWITT, *Historic New Lanark*, s. 123.).

neodpověděl.³¹⁰ Nadále se věnoval publikování esejí. Představil návrh nové společnosti, která by se mohla začít budovat právě v jeho době. Základy této převýchovy byly položeny v New Lanarku i New Harmony či v jiných owenitských koloniích a odtud se měl tento pokrok šířit.

K období 30. a 40. let 19. století byly pro tuto práci využity tři eseje. Z polemik vedených v Cincinnati s vůdcem amerického restauračního hnutí Alexanderem Campbellem (1788-1866) vznikl písemný záznam vydaný pod názvem *Diskuze o důkazech křesťanství* (*Debate on the Evidences of Christianity*). Owen zde příliš nediskutoval, spíš jen četl předem připravené texty.³¹¹ Také proto, že se jednalo o polemiku s duchovním, je hlavním tématem tohoto textu náboženství.

Roku 1841 adresoval vládám světových mocností Ruska, Británie, Rakouska, Francii, Pruska a Spojených států návod na vytvoření *soběstačných domácích kolonií* (*A Development of the Principles and Plans on which to Establish Self-Supporting Home Colonies*). Žádal vlády, aby začaly provádět změny, protože je jejich povinností dbát o štěstí a prospívání vlastních lidí.³¹² Začal hovořit o vzniku nového státu, který nazval „Novým Jeruzalémem“. Mělo k němu vést přechodné období, takzvané „Milénium“, ve kterém by bylo odstraněno otroctví a nerovné podmínky.³¹³ Protože ale spis adresoval vládám, nezabýval se příliš náboženskými rozbory. Naopak se zabýval aktuálními sociálními problémy jako chudinství, negramotnost, prevence nemocí, vedení válek nebo kapitalistický obchod. V několika tabulkách také rozebral předpokládané výdaje a příjmy kolonií. Přelomovým dílem Owenova života byla *Kniha o Novém morálním světě* (*The Book of the New Moral World*), skládající se z několika částí, vydávaných postupně během 30. a 40. let.³¹⁴

Owen sám sebe přestal řadit do jakékoli náboženské skupiny či sekty. Na přelomu 30. a 40. let se představoval jako někdo, kdo by se rád spojil s každou společenskou třídou i sektou a odstranil rozdíly mezi nimi.³¹⁵ Svoje náboženské přesvědčení odvozoval z existence *božských zákonů o lidské přirozenosti* (*divine laws of human nature*), o jejichž stvoření podle něho nikdo nevěděl, ale existovaly vždy a všude a až do jeho doby lidé

---

³¹⁰ R. OWEN, *Debate*, s. 12; J. HRŮZA, *Města*, s. 88.

³¹¹ R. OWEN, *Debate*, s. 4.

³¹² TÝŽ, *A Development*, s. iv.

³¹³ TAMTÉŽ, s. 2.

³¹⁴ Robert OWEN, *The Book of the New Moral World, containing the Rational System of Society, founded on demonstrable facts, developing the constitution of laws of human nature and of society*, New York 1845.

³¹⁵ TÝŽ, *Debate*, s. 10.

o jejich existenci netušili. Tvrdil, že existuje nějaký Stvořitel, ale sám pro něj neznal pojmenování ani jiné přesnější informace.³¹⁶ Pro průmyslovou střední třídu byl odklon od anglikánské církve typický. Mnozí se neodkláněli od náboženství jako takového, ale hlavně od oficiální církve. Hojně se přihlašovali k nonkonformním směrům.³¹⁷

Z diskuze mezi Owenem a Alexanderem Campbellem roku 1829 je patrný rozdíl mezi těmito dvěma muži. Zatímco Campbell neustále citoval bibli a mnoho filozofů a teologů od starověku až do jeho současnosti, Owen prezentoval spíše jen vlastní názory, aniž by přiznával, čím se inspiroval nebo z čeho vycházel. Od 40. let začal v souvislosti s novou společností používat název *Nový Jeruzalém*. Zde vycházel z biblického Ezechielova proroctví a pravděpodobně pokládal sám sebe za zakladatele tohoto věčně šťastného města. Vyvoleným národem měli být Britové a od nich měla změna pronikat dál.³¹⁸ Roku 1845 název *Nový Jeruzalém* přestal používat úplně a nahradil ho jménem „*Nový morální svět*“ („*New Moral World*“).³¹⁹ V té době už sám sebe jistě považoval za vizionáře, který prorokoval příchod změny. To je patrné hned v předmluvě knihy, když psal, že se blíží čas, kdy začne ustupovat zlý duch a začne posilovat nový a vytvoří se nové lidské charaktery, založené na moudrosti a laskavosti. Za důvod k sepsání této knihy uvedl vysvětlení příčin zla a prostředků, jak se ho zbavit a nastolit nový morální svět.³²⁰

Owenův postoj ke světovým náboženstvím nepůsobí nijak vyhroceně. I když prohlašoval, že jsou všechna založena na lidské neznalosti, vyzýval k toleranci všech, kdo se nějak liší, ať už jazykově, zvyky, chováním, myšlenkami nebo dokonce pocity. To vše totiž považoval za výsledek působení okolních vlivů, který absolutně není v moci člověka, a tedy ani jeho vlastní pocity nejsou jeho vinou.³²¹ A právě to považoval za nejzákladnější a největší omyl všech světových náboženství: víru ve svobodnou vůli a vlastní moc nad vlastními názory.³²² Toleranci dodržoval i ve skutečnosti; v New Harmony se musela přísně dodržovat náboženská tolerance a svoboda názoru.

Ze všech náboženství chtěl odstranit zbytečné obřady, mytologii a mystéria. Honosné obřady považoval za zdroj pokrytectví a jeden z mála zdrojů peněz pro hrstku vládnoucích jedinců.³²³ Naopak chtěl zavést jednoduché praktikování lidských ctností

---

³¹⁶ TAMTÉŽ, s. 51, 79, 164.

³¹⁷ H. MCLEOD, *Náboženství*, s. 114, 141.

³¹⁸ J. HRŮZA, *Města*, s. 14-15, 17.

³¹⁹ R. OWEN, *The Book*.

³²⁰ TAMTÉŽ, s. iii.

³²¹ R. OWEN, *Debate*, s. 24-25, 35-36, 92-93.

³²² TAMTÉŽ, s. 176.

³²³ TAMTÉŽ, s. 27-28, 53, 112; TÝŽ, *The Book*, s. 22.

v běžném životě. Základem náboženství podle Owena měla být dobrosrdečnost a laskavost lidí mezi sebou. Lidé by měli směřovat k ideálu inteligentní, racionální, dobře vzdělané a zdravé bytosti.

S vlivem náboženských myšlenek čím dál více spojoval vzdělávání a výchovu. V praxi se o výchovu obyvatel a vštěpování socialistických myšlenek staraly veřejné instituce. V New Harmony Owen zorganizoval školy, jídelny, ubytovny a práci obchodníků a zemědělců. Pro výchovu byly vhodné také pestré volnočasové aktivity. V New Harmony se konaly pravidelné bály, koncerty, přednášky, veřejná čtení. Osada měla být zorganizována jako centrální vesnice, epicentrum změny. Nové komunity se měly vytvářet z ní a šířit se do okolí. Bohužel, když nastala výrobní krize a hlad, lidé přestali slyšet na vysoké myšlenky o sociálním blahobytu.³²⁴ I to by mohl být jeden z důvodů, proč se svých textech o neúspěchu v New Harmony ale vůbec nezmiňuje.

Od třicátých let Owen svou činnost nejvíce soustředil na nejrůznější společnosti a spolky, o nichž jsme se již zmínili výše v biografickém náčrtu.³²⁵ Owenův koncept výchovy dětí a mladých lidí vycházel ze socialistické představy o tom, že se lidé rodí absolutně nevědomí a není v jejich moci určit místo, dobu, víru nebo rodiče, kterým se narodí. V tomto jsou si všichni lidé na Zemi rovni; až teprve okolnosti jako narození, výchova, péče a vzdělání, které také nelze ovlivnit, formují jedince.³²⁶ V tomto období se zřejmě i z důvodu praktických neúspěchů obrátila Owenova pozornost od konkrétních praktických reforem ve vyučování a výchově k obecné teorii. Děti měly být vedeny ke všestranné dokonalosti, fyzické, intelektuální i morální, což mělo vést k nové společnosti nabízející nekonečné štěstí pro všechny členy. Tyto pravdy neměly rozpoutat boj, ale postupně si získávat stoupence a sjednocovat je do jediné strany.³²⁷ Ve školách by byli vyměněni mylní kněží za správně vychované mladé ženy s nejužitečnějšími znalostmi a ty by z dětí vychovaly bytosti, které by se od andělů lišily jen křídly. Děti by se přestaly hádat i plakat a jediná žena by pak byla schopna uhlídat až 130 dětí ve věku od dvou do šesti let.³²⁸

Ve dvou letech měly děti odcházet od svých rodičů do dětských ubytoven pod dohledem vzdělaných žen. I když by měly možnost se s rodiči volně stýkat, bylo

---

³²⁴ M. CIPRO, *Prameny II*, s. 255; I. DONNACHIE, *Robert Owen*, s. 235, 241, 245; K. KUMAR, *Utopian Thought*, s. 19.

³²⁵ Viz s. 21.

³²⁶ R. OWEN, *Debate*, s. 41-42, 55.

³²⁷ TAMTÉŽ, s. 9-10.

³²⁸ TAMTÉŽ, s. 82.

podle Owena pro děti žádoucí, aby nevyrostaly jen se dvěma rodiči, ale byly formovány i jinými lidmi.³²⁹ Za dobré vzdělání považoval to, které dětem dá v prvé řadě trpělivost a dobré mravy a také čtení, psaní a počítání a základy užitečných věd jako je mechanika nebo chemie. Do vzdělání radil i praktické znalosti v zemědělství a domácí ekonomice.³³⁰

New Harmony se udržela jako pospolitá integrovaná komunita jen o něco déle než jeden rok, ačkoli do tohoto experimentu Owen vkládal obrovské naděje. Nejen New Harmony, ale i owenitské komunity měly potíže uživit samy sebe, nevytvořily dostatek pro všechny. Proto zůstávaly finančně závislé na nemalých příspěvcích z vlastních kapes Owena i spolupracovníka Maclurea. Maclure nakonec navrhl vytvoření federace komunit, z nichž každá by se specializovala na výrobu něčeho jiného. Mezi sebou si měly vyměňovat zboží i služby. O správnosti řešení přesvědčil Owena v květnu 1827.³³¹ Kromě New Harmony vznikaly v Americe i další separatistické komunity. Společnost anglických zemědělců přicházejícími z Illinois, si dala jméno Maclure podle vůdce Williama Maclurea.³³² Odhlasovala si vlastní ústavu, jejímž cílem byla trvalá úleva pro pracující třídu.³³³ Robert Owen krátce po svém příjezdu do osady nechal několik kilometrů od vesnice vybudovat na neobdělávané půdě devět nových chalup, kam ubytoval 150 obyvatel a zaručil jim vlastnictví půdy o rozloze 1400 akrů.³³⁴

Uspořádání měst a vnitřních prostor bytů v této době přestalo hrát tak velkou roli. Ve svých textech z tohoto období se tím zabýval daleko méně a spíš jen opakoval to, co již bylo řečeno v předchozím období. V architektuře už nic nového nepřinesl, takže se zdá, že jeho představy o uspořádání sídel byly pevně zformovány už kolem roku 1821, kdy se jimi zabýval velmi podrobně v *Report to the County of Lanark*. Novější spis o urbanistickém uspořádání *A Development of the Principles of Self-Supporting*

---

³²⁹ TAMTÉŽ, s. 123.

³³⁰ TÝŽ, *A Development*, s. 70.

³³¹ I. DONNACHIE, *Robert Owen*, s. 241; K. KUMAR, *Utopian Thought*, s. 18-19.

³³² William Maclure byl nadšencem pro reformy ve vzdělávání, a proto znal Owenovy návrhy. V létě 1824 navštívil New Lanark, kde se utvrdil v přesvědčení, že Owenovy reformy jsou správné a vedou správným směrem. Nabyl také sebevědomí pro realizaci vlastních reformních návrhů v amerických školách. (I. DONNACHIE – G. R. HEWITT, *Historic New Lanark*, s. 137.).

³³³ Ústava se zavazovala k ochraně rovnosti práv bez ohledu na pohlaví a majetek, k rovnosti povinností rozdělených podle možností a schopností jednotlivců. Oproti *Preliminary Society* kladla daleko větší důraz na uniformitu obyvatel, všichni se stravovali i oblékali jednotně. Byla to komunita založená na společném vlastnictví, svobodě projevu a upřímnosti, ale také na dodržování zákonů své země. Výkonná moc společnosti se měla dělit do šesti hlavních odvětví: pro zemědělství, manufaktury, domácí hospodářství, obecné hospodářství a obchod. (I. DONNACHIE, *Robert Owen*, s. 236-238.).

³³⁴ TAMTÉŽ, s. 239-240.

Colonnies byl spíše jen podrobnějším shrnutím předchozích myšlenek, podaných jako celkový návrh společnosti pro britskou vládu.

Částečně se osadám stále věnoval v otázkách finančních nebo stavebních. Jednoznačně se stavěl proti soukromému vlastnictví, jako jeden z hlavních zdrojů závisti a nerovnosti mezi lidmi. Nicméně požadoval, aby každý dospělý vlastnil byt a oblečení, což mělo zajistit dostatečné pohodlí.³³⁵ Veškeré budovy, silnice, kanály, mosty i stroje se měly stát všeobecným vlastnictvím, vyrobeným nejlepšími odborníky z těch nejkvalitnějších materiálů. To mělo mimo jiné zevšeobecnit možnost cestování dostavníky a vlaky.³³⁶

Architektuře se v tomto období nejvíce věnoval ve zprávě pro vlády světových velmocí. Pravděpodobně díky zkušenosti s New Harmony zdůraznil potřebu zajistit, aby měla osada pravidelný příjem kvalitních potravin, dostatečné ubytování a osázení. Po zajištění tohoto základu bylo neméně důležité i okolní prostředí pro odpočinek, zábavu, pohyb a také vlastní vzdělávání a výzkum. Nová společnost by tedy měla zajistit parky, botanické zahrady a tělocvičny. Vzdušnost, zahrady a prostory pro sluneční svit byly klasickým prvkem mnoha utopických měst už od dob renesance, a i jimi se Owen inspiroval.³³⁷ V eseji pro vládu dokonce navrhl vytvoření promenády na terase před každou stranou náměstí, která by sloužila k procházkám na čerstvém vzduchu v centru města.³³⁸ Pro volnočasové studium se měly do vnitřního prostoru města vejít i vhodně vybavené knihovny s čítárnami, laboratoře a také astronomické a meteorologické pozorovatelný.³³⁹

Uspořádání měst a vnitřních prostor bytů v této době přestalo hrát velkou roli. Ve svých textech z tohoto období se těmito tématy zabýval daleko méně a spíše jen opakoval to, co již bylo řečeno v předchozím období. V architektuře už nic nového nepřinesl, takže se zdá, že jeho představy o uspořádání sídel byly pevně zformovány už kolem roku 1821, kdy se jimi zabýval velmi podrobně v *Report to the County of Lanark*. Naopak pozornost přenesl na polemiky náboženské a o morálním fungování nové společnosti.

---

³³⁵ R. OWEN, *Debate*, s. 197.

³³⁶ TAMTÉŽ, s. 114, 121.

³³⁷ TAMTÉŽ, s. 137, 145; TÝŽ, *A Development*, s. 39; J. HRŮZA, *Města*, s. 25.

³³⁸ R. OWEN, *A Development*, s. 38.

³³⁹ TAMTÉŽ, s. 39; TÝŽ, *Debate*, s. 137, 145.

c. Na sklonku života

Posledních pět let Owenova života bylo silně propojeno se spiritualismem, který začal nabývat na síle a získávat četné přívržence od počátku 50. let 19. století.³⁴⁰ Robert Owen se spolu se synem Robertem Dalem zasloužili o rozšíření spiritualistických praktik v osadě New Harmony a celém státě Indiana a také v Anglii, kam se na stáří Owen vrátil. Kromě Owena i další významné osobnosti tehdejší doby projevily o spiritualismus zájem, například Abraham Lincoln, Thomas Paine, Benjamin Franklin, George Washington nebo Thomas Jefferson byli jedni z prvních přívrženců. Všichni to byli deisté a měli blízko k demokratickým myšlenkám velké francouzské revoluce.³⁴¹

Tento nový směr si nové členy získával poměrně rychle; v komunikaci s dušemi zemřelých věřil mimo jiné také Napoleon III. nebo ruský car Alexandr II., kteří využívali služeb stejného média, jako Owen. Owen oba vládcy ve svých pozdních esejích zmiňoval a také jim psal dopisy o průběhu svých seancí.³⁴² Spiritualismus lákal své nové členy z několika důvodů; nabízel východisko ze silícího konfliktu vědy s náboženstvím, kterému navíc o pár let později přispěly objevy Charlese Darwina.³⁴³ Reagoval také na stará dogmata, která církve odmítaly reformovat či odvolat. Vyzýval církve, aby začaly opět jednat v zájmu svých věřících a jejich budoucnosti. Stejně jako Robert Owen ve většině svých děl, i ostatní spiritualisté napadali roztržičnost křesťanů a sektářství. Lidové vrstvy obyvatel lákalo také naději na posmrtný život a opětovné setkání se zemřelými blízkými.³⁴⁴

Základem spiritualismu totiž byla komunikace s dušemi zemřelých skrz média, tedy citlivé osoby. Duše odpovídaly na otázky položené médii skrze tabulky s písmenky nebo se média dostávala do transu a zprávy duší přinášela pomocí

---

³⁴⁰ Joseph MCCABE, *Spiritualism. A Popular History from 1847*, New York 1920, s. 42, 105-106; Kenneth D. PIMPLE, *The Origins of Modern Spiritualism*, in: Barbara WALKER (ed.), *Out of the Ordinary. Folklore and the Supernatural*, s. 75-89, 1995, zde s. 75; Anna STOCKINGER, *The History of Spiritualism in Indiana*, *Indiana Magazine History* 20, 3, 1924, s. 280-287, zde s. 281.

³⁴¹ J. MCCABE, *Spiritualism*, s. 18, 82-84, 105-106; Wouter J. HANEGRAAFF a kol. (edd.), *Dictionary of Gnosis and Western Esotericism*, Leiden 2006, s. 1077; A. STOCKINGER, *The History*, s. 281.

³⁴² Peter LAMONT, *Spiritualism and a Mid-Victorian Crisis of Evidence*, *The Historical Journal* 47, 2004, s. 897-920, zde s. 899, 902.

³⁴³ TAMTÉŽ, s. 898.

³⁴⁴ Charles CROWE, *Christian Socialism and the First Church of Humanity*, *Church History* 35, 1, 1966, s. 93-106, zde s. 94; J. MCCABE, *Spiritualism*, s. 23-24; K. D. PIMPLE, *The Origins*, s. 80.

automatického psaní nebo automatické mluvy.³⁴⁵ Nejčastější osobností, která přicházela promlouvat k pozůstalým, byl někdejší prezident Benjamin Franklin. Ten totiž měl stát v čele kolegia duší, které se spojily, aby vedly činy pozůstalých a pomohly jim navrátit se k pravé víře.³⁴⁶ A protože Robert Owen se snažil prosadit novou formu náboženství, je pochopitelné, že i jeho Franklin, navštěvoval, aby potvrdil správnost jeho názorů.³⁴⁷

Robert Owen se spiritualistickým praktikám začal věnovat roku 1853³⁴⁸ a průběh rozhovorů ze svých seancí vydal jako součást eseje *The Future of the Human Race* (*Budoucnost lidské rasy*, 1854).³⁴⁹ K úplně posledním rokům života patří také sepsání vlastního životopisu,³⁵⁰ který však pokrývá jen tu úspěšnější část života; nezmiňuje se téměř vůbec o projektu New Harmony, natož o dalším působení. Poměrně podrobně se tam zabýval vzpomínkami na dětství, dospívání a věnoval se raným úspěchům, kdy se stal majitelem New Lanarku, setkával se s předními osobnostmi a podnikl exkurzi po evropských školách.

Příklon ke spiritualistické víře Owenovi dodal přesvědčení, že nová společnost nevyjde z impulsu vlády britského impéria, jak si dosud myslel, ale že bylo možné ji vytvořit současně na všech kontinentech a ve všech zemích.³⁵¹ S tím souvisí také rychlost změny společenského řádu; zatímco ještě ve 40. letech věřil, že vlády postupně nastolí změny, v 50. letech už tvrdil, že od nastolení Milénia, věčné říše pravdy a dobrosrdečnosti, dělí lidstvo jen krok a všechny reformy mohou být uskutečněny najednou.³⁵²

Nejčastější návštěvou ze záhrobí byl zesnulý otec královny Viktorie, vévoda z Kentu (1767-1820), který Owena v posledních letech svého života podporoval. Dle Owenova názoru byl také jednou z nejvýznamnějších osobností, které v jeho době měly největší zásluhy za obecné zlepšení společnosti. Návštěvníci Owenovi většinou jen přikyvovali, potvrzovali mu, že je správné publikovat své články, a posílat jejich kopie

---

³⁴⁵ TAMTÉŽ, s. 75, 79.

³⁴⁶ J. MCCABE, *Spiritualism*, s. 31-32; A. STOCKINGER, *The History*, s. 280.

³⁴⁷ Na seancích se objevovaly další zemřelé osobnosti, které na rozdíl od Benjaminu Franklina, osobně poznal, například Thomas Jefferson nebo romantický básník Percy Bysshe Shelley. Navštívil ho dokonce biblický Abel. (ROBERT OWEN, *The Future of the Human Race; or a Great, Glorious, and Peaceful Revolution near at Hand, to be Effected through the Agency of Departed Spirit of Good and Superior Men and Women*, London 1854, s. 15, 49.)

³⁴⁸ J. MCCABE, *Spiritualism*, s. 105.

³⁴⁹ R. OWEN, *The Future*.

³⁵⁰ TÝŽ, *The Life*.

³⁵¹ Srov. TÝŽ, *Debate*, s. 123-124; TÝŽ, *A Development*, s. vi, 2-3; TÝŽ, *The Future*, s. 3.

³⁵² TAMTÉŽ, s. 8.

členům parlamentu, královně Viktorii a princovi Albertovi, dokonce i belgickému králi. Vévoda z Kentu ho ujišťoval o jeho důležitém poslání spasit lidskou rasu.³⁵³ Potvrzení „shora“ možná mělo dodat váhy a pravdivosti Owenovým reformám, které se mu ani na konci života nepodařilo šířeji prosadit.

Ke sklonku Owenova života došlo k dotvoření deistických představ. Ústřední silou nebyl Bůh, ale jakési univerzum, které nazýval „*Velkou tvořivou silou vesmíru*“ (*Great Creating Power of Universe*) či „*Věčnou tvořivou silou vesmíru*“ (*Eternal Creating Power of the Universe*).³⁵⁴ Pravděpodobně pod vlivem stále nejsilnější anglikánské církve v zemi však v esejích připouštěl pro tuto tvořivou sílu také pojem „*Bůh*“ (*God*). Svět měl být řízen nezměnitelné a pravdivé zákony, vycházející přímo z univerza a přírody (*a law of nature or of God*).³⁵⁵ Ježíše Krista považoval jako prvního nositele pravdy pro lidstvo, i když ta pravda nebyla ještě úplná; zatím jen lidi učil, jak milovat Boha a své blízké a jak se stát dobrosrdečným člověkem. Za druhého proroka jediného pravdivého náboženství začal prohlašovat sám sebe. Měl lidem ukázat cestu k úplné skutečné pravdě, naučit svět, jak všeobecně praktikovat dobrosrdečnost a svými činy dokazovat lásku k Bohu. Sliboval příchod *Milénia* (*Millennial State*), který na věky sjednotí lidskou rasu.³⁵⁶

Základním kamenem Owenova konceptu výchovy po celý život zůstávala myšlenka, že lidský charakter se rodí čistý a tvárný a jen okolní podmínky, životní zkušenosti, zážitky a činy ostatních vytvoří charakter daného jedince. Jedinec a jeho charakter měly být formovány nejintenzivněji od raného věku do dosažení dospělosti. Snad nejlepší ukázkou je vlastní životopis, vydaný na samém konci života. Především období svého dětství a dospívání líčil jako sled událostí, které ho měly určitým způsobem ovlivnit a formovat jeho povahové i fyzické vlastnosti. Příkladem utváření fyzických vlastností může být příhoda, kdy údajně snědl příliš horkou ovesnou kaši, a proto ho po celý život doprovázely bolesti žaludku a mohl jíst jen po velmi malých porcích.³⁵⁷

Ve výchově působením vnějšího prostředí se skrývá Owenův socialismus. Člověk se dle něj mění působením vnějších vlivů, a tudíž nemá kontrolu nad svými činy, názory, myšlenkami, dokonce ani pocity. Došlo by k nastolení socialistické společnosti, ve které by se neuznávala osobní zodpovědnost za zlé nebo dobré skutky, dokonce ani za vlastní

---

³⁵³ TAMTÉŽ, s. 15, 19-20, 25, 37.

³⁵⁴ TAMTÉŽ, s. 17; TÝŽ, *The Life*, s. xiii.

³⁵⁵ TÝŽ, *The Future*, s. 10.

³⁵⁶ TAMTÉŽ, s. 29; TÝŽ, *The Life*, s. 287-288.

³⁵⁷ TAMTÉŽ, s. 3.

myšlenky a pocity. Neexistoval by zločin a trest, ale ani odměny za dobré skutky, protože to vše Owen chápal jen jako výsledek působení vnějších vlivů. Nejdůležitějším prostředkem k nastolení věčné říše a dokonale vychovaných osob měl být systém všeobecného vzdělávání, který měly do chodu uvést vlády. Do vyučování v nových školách pro utváření charakteru měly být zařazeny mimo jiné hodiny zpěvu, protože zpěv měl lidi harmonizovat a sjednocovat.³⁵⁸ I zde je možné spatřovat socialistickou představu o sjednocování mas lidí.

Zázemí a prostředí nové společnosti Owen popsal už dávno a dále se jeho představy neměnily. Architektonické řešení zázemí pro novou společnost však zůstávalo důležité. Vycházel ze stejného předpokladu, na kterém o dvacet let později postavili naturalisté svůj umělecký směr, a sice že prostředí přímo formuje lidské myšlení a jednání. Vhodné uspořádání budov a bytů mělo mít blahodárné účinky na výchovu dobrého člověka, zatímco z nevyhovujícího ošklivého, například dělnického, prostředí mohly vzejít jen zkažené osobnosti.

---

³⁵⁸ TAMTÉŽ, s. 41-42, 147, 198.

5. Závěr

Cílem této práce bylo nalézt a zhodnotit vývoj názorů Roberta Owena na náboženství a s ním spojenou výchovu, vzdělávání a urbanismus, které měly souhrnně sloužit jako nástroje pro vytvoření nové společnosti. Jako reformní továrník se inspiroval především svými bývalými zaměstnavateli, čerpal především ze zkušeností Jamese McGuffoga, Petera Drinkwatera a vyšel z podmínek nastolených tchánem Davidem Dalem, od něhož továrnu přebíral.

Od mládí se setkával s nejrůznějšími vyznáními a sám se zapojoval do debatních a učenecých spolků. Původně anglikán, celkem brzy začal vystupovat proti roztržnosti křesťanů do sekt. Sám se odmítl do některé zařadit a jako disenter si formoval vlastní náboženský názor. Poslední léta jeho života se nesla ve znamení spiritualistických praktik a potvrzování správnosti vlastních tvrzení. Odmítl používat slovo Bůh a místo toho vyznával víru v jakési abstraktní univerzum, zdroj veškeré tvořivé energie. Nicméně po celý život nepřestal hlásat náboženskou toleranci a snahu o pochopení mezi stoupenci různých vyznání.

Owen na rozdíl od marxistů představuje typ socialisty, který své reformní představy o nové společnosti neodděloval od náboženství. Ba naopak je považoval za důležitý sjednocovací prvek a většinu kariéry je vyjadřoval formou vlastních představ o nově pojatém křesťanství, které mělo prostupovat celý život společnosti a řídit tak chování jejích členů. Tyto ideje sice vždy nesledovaly autoritu etablovaných církví, ale řídily se autoritou bible. Vzdor tomu však práce ukázala, že při realizaci se nespokojoval jen s vírou, ale kombinoval ji i s dalšími nástroji, především školní výchovou a urbanismem.

Zhruba okolo roku 1821 se ustálily jeho představy o podobě ideální obce. Owenova urbanistická koncepce zůstala do konce života stejná, také proto se o ní zmiňoval stále méně. Je patrné, že jeho inspirace pocházela z biblického Nového Jeruzaléma, popsaného prorokem Ezechielem. Sám Owen své vysněné město nazýval *Novým Jeruzalémem* a později, zhruba od poloviny 40. let, *Nový morální svět*. Ke konci života došlo k zásadní změně ve vnímání epicentra proměny společnosti. Už ji neměla iniciovat vláda Velké Británie, ale měla ji naráz přijmout všechna společenství na zemi.

Ukázalo se, že Roberta Owena nelze považovat za příliš originálního reformátora. Výzkum provedený pro tuto práci ukázal, že ve všech třech sférách zájmu spíše jen reagoval na současnou situaci a nedostatky ve společnosti, podobně jako někteří další intelektuálové. Zdá se, že většina jeho myšlenek se už alespoň v úzkém okruhu

reformátorů nějakou dobu probírala, jen ještě nebyla přijata v širší společnosti. Ve druhé kapitole jsem představila spektrum sekt zastoupených na panství britské královny, s nimiž se Owen od raného věku setkával. Obecně se nově vznikající sekty, církve či jejich frakce stavěly proti formálnímu náboženství, dogmatům a honosným svátostem, stejně tak i Owen. Nicméně se zdá, že ne všemi se inspiroval. Nezapůsobili na něj například kvakeři nebo baptisté, jejichž edinburská skupina kolem Archibalda McLeana byla v oblasti poměrně výrazná. Postupně docházel k názoru, že existuje něco, co mají všechna vyznání společného, a to tvoří základ jediného pravdivého náboženství. Stejně jako mnoho anglikánů své doby Owen nesouhlasil s náboženskou roztríštěností a pevným vymezováním příslušnosti k určité církvi či sektě, a proto se začal definovat jako deista.

S náboženskými představami úzce souvisel jeho zájem o morálku a výchovu. Za jedno z největších zel pro společnost Owen považoval alkoholismus a maření času v krčmách. Jako zdroj výkladu víry připouštěl jen Bibli, mravy ve společnosti mělo zlepšit vzdělávání dětí, zejména těch nejchudších. Takové názory na zlepšení společnosti nebyly ničím novým. Už od 30. let 18. století vzkvétala nejrůznější evangelikální hnutí (*Church Revival*), která také proti těmto neduhům hlasitě vyzývala. Dokladem mohou být četná metodistická kázání. Dokonce i uvnitř samotné anglikánské církve se začaly vydělovat frakce (*Low Church, Broad Church*), jejichž stoupenci požadovali morální obrodu svých věřících a také se zajímali o sociální a tovární reformy ve prospěch chudších pracujících vrstev. Mezi stoupence reformy společnosti na morálním základě dále patřili deisté a také mnozí politikové; mnohé z nich Owen znal také osobně, například Williama Wilberforce.

Owen nebyl originální ani když předpokládal, že by se lidem měly poskytovat možnosti v podobě vývařoven, knihoven a dalších institucí pro trávení volného času dostupných bez výjimky všem. Pravděpodobně tím reagoval na snahu některých charit nebo církví, v jejichž silách však nebylo zajistit je celoplošně najednou. Zdůrazňoval také důležitost pohybu na čerstvém vzduchu a cvičení. Zdravotní prospěšnost fyzické námahy propagoval už například John Locke, Jan Amos Komenský i mnozí lékaři. Z Owenových současníků zaváděl do škol výchovu ke zdraví britský filosof Herbert Spencer.

Ani v oblasti vzdělávání a výchovy nepřicházely Owenovy návrhy jako úplně nové. Téma státní všeobecné školní docházky v Británii bylo už hojně diskutované, nejen mezi intelektuály, ale i v parlamentu. Owen se k tomuto požadavku spíš jen přidal, ale využíval také vlastních poznatků a zkušeností nabytých během cesty po školách na evropském kontinentě. Na přelomu 18. a 19. století již existovalo povinné vzdělávání v habsburské

monarchii, Prusku i některých zemích Německého spolku. V samotné Británii bylo státní školství zavedeno až roku 1881, ale skotské presbyteriánské církvi se velmi dobře dařilo vzdělávat většinu obyvatelstva a předcházely také další pokusy o plošné vzdělávání pracujících, jako nedělní školy nebo večerní lekce pro dospělé.

Poměrně často se Owen setkával se školami navrženými Josephem Lancasterem a Andrewem Bellem a vcelku s nimi i souhlasil. Na rozdíl od nich ale chtěl do škol vnést daleko více výchovy k dobrým mravům. Důvodem mohlo být to, že si uvědomoval, že pracující lidé kvůli dlouhé pracovní době nemohou tak často navštěvovat bohoslužby, a proto chtěl morálku vštěpovat alespoň dětem.

Návrhy na utopická města, zajišťující blahobyt a vznik ideální společnosti, vznikaly už v dobách starověku a v dobách utopického socialismu se plánování budoucích měst stalo znovu populárním tématem. Tentokrát však mělo sloužit k nápravě společnosti. Owen byl pouze jedním z mnoha autorů konceptu ideální obce. Nicméně jeho popisy zahrad, sadů a parků se pravděpodobně staly inspirací pro pozdější architektury zahradních měst, které se staly populární koncem 19. a začátkem 20. století. Naopak Owen jako urbanista zcela zanedbal otázku architektury vesnice.

Za co lze Owenovi připsat velkou zásluhu, je ochrana zaměstnanců v souvislosti s délkou pracovní doby. Vůbec jako jeden z prvních stanovil ve svém podniku maximální délku pracovní doby a vyžadoval dodržování přestávek na oddych a jídlo. Snažil se také přizpůsobit směny tak, aby nebyla potřeba zavádět noční směny. I přes značnou snahu, kdy posílal parlamentu návrhy na tovární reformy, a dokonce pronesl na toto téma řeč před kongresem velmocí v Cáchách roku 1818, první zákony na ochranu dělníků vcházely v platnost až během vlády královny Viktorie.

6. Seznam použitých pramenů a literatury

a. Prameny nevydané

SOA Třeboň (oddělení Český Krumlov), fond Rodinný archiv Schwarzenbergů, kart. 667.

b. Prameny vydané

ENGELS, Friedrich, *Postavení dělnické třídy v Anglii*, Praha 1950.

ENGELS, Friedrich, *Vývoj socialismu od utopie k vědě*, in: Miluše SVATOŠOVÁ (ed.), *K. Marx, B. Engels. Vybrané spisy ve dvou svazcích*, Praha 1954.

FRANĚK, Otakar – VERBÍK, Antonín (edd.), *Karel Marx, Bedřich Engels. Komunistický manifest. Faksimile první českého vydání Komunistického manifestu na české půdě*, Brno 1973.

IRWING, Edward (ed.), *The Confessions of Faith and the Books of Discipline of the Church of Scotland, of Date Anterior to the Westminster Confession, to which are Prefixed, Historical View of the Church of Scotland from the Earliest Period to the Time of the Reformation, and a Historical Preface, with Remarks*, London 1831.

JONES, Gareth Stedman (ed.), *Karl Marx and Friedrich Engels, The Communist Manifesto. With an Introduction and Notes by Gareth Stedman Jones*, London 2002³.

KOMÁREK, Miroslav (ed.), *František Matouš Klácel. Listy přítele k přítelkyni. O původu socialismu a komunismu*, Praha 1948.

KOZÁK, Jan Blahoslav (ed.), *Robert Owen. Vybrané spisy*, Praha 1960.

MCLEAN, Archibald, *The Comission Given by Jesus Christ to his Apostles Illustrated*, London 1819⁴.

MIHÁL, Ján (ed.), *Robert Owen. Pedagogické spisy*, Bratislava 1960.

OWEN, Robert, *A New View of Society: or, Essays on the Principle of the Formation of the Human Character, and the Application of the Principle to Practice*, London 1816.

OWEN, Robert, *A New View of Society: or, Essays on the Formation of the Human Character. Preparatory to the Development of a Plan for Gradually Ameliorating the Condition of Mankind*. London 1816².

OWEN, Robert, *Report to the Committee of the Association for the relief of the manufacturing and labouring poor, laid before the Committee of the House of Commons on the poor laws*, London 1817.

OWEN, Robert, *Report to the County of Lanark, of a Plan for Relieving Public Distress, and Removing Discontent, by giving Permanent, Productive Employment, to the Poor and Working Classes*, Glasgow 1821.

OWEN, Robert, *Debate on the Evidences of Christianity; containing an Examination of the "Social System," and of all the Systems of Scepticism of Ancient and Modern Times. Held in the City of Cincinnati, Ohio, from the 13th to the 21st of April, 1829; between Robert Owen, of New Lanark, Scotland, and Alexander Campbell, of Bethany, Virginia. Reported by Charles H. Sims, Stenographer. With an Appendix, written by the parties*, Bethany 1829.

OWEN, Robert, *A Development of the Principles and Plans on which to Establish Self-Supporting Home Colonies; as a most secure and profitable investment for capital, and an effectual means permanently to remove the causes of ignorance, poverty and crime; and most materially to benefit all classes of society; by giving a right application to the now greatly misdirected powers of the human faculties and of physical and moral science*, London 1841.

OWEN, Robert, *The Book of the New Moral World, containing the Rational System of Society, founded on Demonstrable Facts, developing the Constitution and Laws of Human Nature and of Society*, New York 1845.

OWEN, Robert, *The Future of the Human Race; or a Great, Glorious, and Peaceful Revolution near at Hand, to be Effected through the Agency of Departed Spirit of Good and Superior Men and Women*, London 1854.

OWEN, Robert, *The Life of Robert Owen. Written by Himself. With Sections from his Writings and Correspondence*, London 1857.

OWEN, Robert, *The Life of Robert Owen by Himself. With an Introduction by M. Beer*, London 1920.

PLECHANOV, Georgij Valentinovič (ed.), *Vybrané filozofické spisy III*, Praha 1961.

The Books of Discipline, and of Common Order; The Directory for Family Worship; The Form of Process; and the Order of Election of Superintendents, Ministers, Elders, and Deacons, Edinburgh 1836.

SVATOŠOVÁ, Miluše (ed.), *K. Marx, B. Engels. Vybrané spisy ve dvou svazcích.*, Praha 1954.

ŠMÍDEK, Karel (ed.), *Jana Jindřicha Pestalozze Kterak Gertruda své děti vyučuje*, Brno 1910.

VIDMANOVÁ-RŮŽIČKOVÁ, Stanislava (ed.), *Jan Ámos Komenský. Velká didaktika podávající všeobecné umění, jak učit všcky všemu*, in: PATOČKA, Jan a kol. (edd.), *Vybrané spisy Jana Amose Komenského I*, Praha 1958.

VYBÍRAL, Jindřich – SEKYRKOVÁ, Milada, *Britská cesta Jana Adolfa ze Schwarzenberku roku 1825*, *Umění XLVI*, 1998, s. 129-145.

b. Literatura

ALLEN, Robert Carson, *The British Industrial Revolution in Global Perspective*, New York 2009.

ANDERSON, Robert David, *Education and Opportunity in Victorian Scotland*, Oxford 1983.

ANDERSON, Robert David, *Education and the Scottish People 1750-1918*, Oxford 1995.

BATTY, Margaret, *Scotland's Methodists 1750-2000*, Edinburgh 2010.

BERG, Maxine, *The Age of Manufactures 1700-1820. Industry, Innovation and Work in Britain*, New York 2005².

BLACK, Jeremy, *Evropa osmnáctého století*, Praha 2003.

BOWERS, Fredalene B. – GEHRING, Thom, *Johann Heinrich Pestalozzi: 18th Century Swiss Educator and Correctional Reformer*, *Journal of Correctional Education* 55, 4, s. 306-319.

BRADBURN, Elizabeth, *Britain's First Nursery-Infant School*, *The Elementary School Journal* 67, 1966, č. 2, s. 57-63.

- BROWN, Alice – MCCRONE, David – PATERSON, Lindsay, *Politics and Society in Scotland*, London 19982.
- BULLOCH, James – DRUMMOND, Andrew Landale, *The Scottish Church 1688-1843. The Age of the Moderates*, Edinburgh 1973.
- BŮŽEK, Václav a kol., *Úvod do studia historie*, České Budějovice 1994.
- CIPRO, Miroslav, *Prameny výchovy II. XVIII. A XIX. století*, Praha 1991.
- CIPRO, Miroslav, *Průvodce dějinami výchovy*, Praha 1984.
- COLE, G. D. H., *The Life of Robert Owen*, London 1930².
- CROWE, Charles, *Christian Socialism and the First Church of Humanity*, Church History 35, 1, 1966, s. 93-106.
- ČERVINKA, František, *Kdo je Robert Owen. Životopis britského socialisty a průmyslníka*, Praha 1949 (= Kdo je).
- DAUNTON, Martin J., *Progress and Poverty. An Economic and Social History of Britain 1700-1850*, New York 1995.
- DAVIDSON, Lorna, *Living in New Lanark: A Brief Guide to the History of housing in the Village*, New Lanark 1995.
- DOČKAL, Miroslav, *Robert Owen. Vybrané spisy*, Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity 10, 1961, č. G5, s. 171-174.
- DONNACHIE, Ian, *Robert Owen. Social Visionary*, Edinburgh 2011.
- DONNACHIE, Ian – HEWITT, George R., *Historic New Lanark. The Dale and Owen Industrial Community*, Edinburgh 1993.
- EMSLEY, Clive, *Crime and Society in England 1750-1900*, 2005³.
- FAUGHT, C. Brad, *The Oxford Movement. A Thematic History of the Tractarians and Their Times*, Pennsylvania University Park 2003.
- FISHER, Herbert Albert Laurens, *The Constitutional History of England. A Course of Lectures Delivered by F. W. Maitland*, Oxford 1908.
- FRASER, Hamish W., *A History of British Trade Unionism, 1700-1998*, London 1999.
- FRÖHLICH, Roland, *Dva tisíce let dějin církve*, Praha 1999.

- GORING, Rosemary (ed.), *Scottish Biographical Dictionary*, Edinburgh 1992.
- GREEN, Andy, *Education and State Formation. The Rise of Education Systems in England, France and the USA*, New York 1990.
- HAMILTON, J. Taylor, *A History of the Church Known as the Moravian Church, or The Unitas Fratrum, or The Unity of the Brethren, during the Eighteen and Nineteenth Centuries*, Transactions of the Moravian Historical Society 6, 1900, s. 1-632.
- HANEGRAAFF, Wouter J. a kol. (edd.), *Dictionary of Gnosis and Western Esotericism*, Leiden 2006.
- HANZAL, Josef, *Cesty české historiografie 1945-1989*, Praha 1999.
- HAWKES, Arthur John, *A Bibliography of Robert Owen, the Socialist, 1771-1858*, Aberystwyth 1914.
- HOMOLOVÁ, Květa a kol., *Čeští spisovatelé 19. a počátku 20. století. Slovníková příručka*, Praha 1982.
- HONZÍK, Karel, *Tvorba životního slohu*, Praha 1946.
- HOUSTON, Robert Allan, *Scottish Literacy and the Scottish Identity. Illiteracy and Society in Scotland and Northern England 1600-1800*, Cambridge 1985.
- HROCH, Miroslav, *Úvod do studia dějepisu*, Praha 1985.
- HRŮZA, Jiří, *Města utopistů*, Praha 1967.
- HRŮZA, Jiří, *Svět architektury*, Praha 2000.
- HUBBARD, Elbert, *Little Journeys to the Homes of the Great Businessmen*, New York 1916.
- HUTTON, William Holden, *A Short History of the Church in Great Britain*, London 1900.
- HYLSON-SMITH, Kenneth, *Evangelicals in the Church of England 1734-1984*, Edinburgh 1989.
- CHADWICK, Priscilla, *The Anglican Perspective on Church Schools*, Oxford Review of Education 27, 2001, č. 4, s. 475-487.
- CHLUP, Otokar – KUBÁLEK, Josef – UHER, Jan, *Pedagogická encyklopedie I-III*, Praha 1938-1940.

- CHLUP, Otokar, *Výchova v zrcadle pramenů. Příručka k dějinám pedagogiky*, Praha 1948.
- CHLUP, Otokar a kol., *Pedagogika. Příručka pro vysoké školy*, Praha 1967.
- IGGERS, Georg Gerson, *Dějepisectví ve 20. století. Od vědecké objektivitě k postmoderní výzvě*, Praha 2002.
- INGRAM, Robert, *Religion, Reform and Modernity in the Eighteenth Century. Thomas Secker and the Church of England*, Woodbridge 2007.
- JONES, M. G., *The Charity School Movement. A Study of Eighteenth Century Puritanism in Action*, Cambridge 2013.
- KAGAN, Donald – OZMENT, Steven – TURNER, Frank M., *The Western Heritage*, New York 1987³.
- KASPER, Tomáš – KASPEROVÁ, Dana, *Dějiny pedagogiky*, Praha 2008.
- KER, Ian, *John Henry Newman. A Biography*, Oxford 2009².
- KER, Ian – MERRIGAN, Terrence (edd.), *The Cambridge Companion to John Henry Newman*, Cambridge 2009.
- KIRBY, Peter, *Child Labour in Britain, 1750-1870*, New York 2003.
- KLIMENT, Antonín – SITÁRIOVÁ, Zdenka, *Dějiny ekonomických teorií. Stručný nástin*, Praha 1981.
- KLOFÁČ, Jaroslav – TLUSTÝ, Vojtěch, *Soudobá sociologie II. Teorie průmyslových společností*, Praha 1967.
- KUČERA, Zdeněk – ŠTVERÁK, Vladimír a kol., *Chrestomatie z dějin pedagogiky*, Praha 1999.
- KUMAR, Krishan, *Utopian Thought and Communal Practice: Robert Owen and the Owenite Communities*, *Theory and Society* 19, 1, 1990, s. 1-35.
- LAMONT, Peter, *Spiritualism and a Mid-Victorian Crisis of Evidence*, *The Historical Journal* 47, 2004, s. 897-920.
- LASCARIDES, Celia V. – HINITZ, Blythe, *History of Early Childhood Education*, London 2000.
- LEE, Sidney (ed.), *Dictionary of National Biography* 35, New York 1893.

- MACLEAN, Colin – VEITCH, Kenneth (edd.), *Scottish Life and Society. A Compendium of Scottish Ethnology. Religion*, Edinburgh 2006.
- MAY, Thomas Erskine, *The Constitutional History of England II. Since the Accession of George Third 1760-1860*, New York 1874.
- MARSDEN, William E., *Unequal Educational Provision in England and Wales. The Nineteenth-Century Roots*, 2005.
- MARTIN, Brian, *John Henry Newman. His Life and Work*, London 2000³.
- MAUROIS, André, *Dějiny Anglie*, Praha 1993.
- MCCABE, Joseph, *Spiritualism. A Popular History from 1847*, New York 1920.
- MCGRATH, Alister Edgar, *Blackwellova encyklopedie moderního křesťanského myšlení*, Praha 2001.
- MCGRATH, Alister Edgar, *Dějiny křesťanství – úvod*, Praha 2014.
- MCLEOD, Hugh, *Náboženství a lidé západní Evropy (1789-1989)*, Praha 2007.
- MCLEOD, Hugh, *Sekularizace v západní Evropě (1848-1914)*, Praha 2008.
- MEDLEY, Dudley Julius, *A Student's Manual of English Constitutional History*, London 1902³.
- MITCHELL, Ian R., *Clydeside: Red, Orange and Green*, Edinburgh 2010.
- MITCHELL, Sally, *Daily Life in Victorian England*, London 2009².
- MOKYR, Joel (ed.), *The British Industrial Revolution. An Economic Perspective*, Oxford 1999.
- MORGAN, Kenneth Owen, *Dějiny Británie*, Praha 1999.
- MORTON, Arthur Leslie, *A People's History of England*, Drážďany 1965.
- MURPHY, Andrew R., *Conscience and Community. Revisiting Toleration and Religious Dissent in Early Modern England and America*, Pennsylvania University Park 2001.
- MYŠKA, Milan, *Rytíři průmyslové revoluce. Šest studií k dějinám podnikatelů v Českých zemích*, Ostrava 1977.
- NIKODYM, Tomáš, *Z knihovničky utopického socialismu*, Praha 2014.

- OSTERHAMMEL, Jürgen, *The Transformation of the World. A Global History of the Nineteenth Century*, Woodstock 2014.
- OTTO, Jan (ed.), *Ottův slovník naučný. Illustrovaná encyklopaedie obecných vědomostí* 18, Praha 1902.
- PELLING, Henry, *A History of British Trade Unionism*, New York 1992⁵.
- PERKIN, Harold, *The Origins of Modern English Society*, London 2002².
- PEŠKOVÁ, Jaroslava, *Utopický socialismus v Čechách v XIX. století*, Praha 1964.
- PETRÁČEK, Jaroslav, *Dějiny ekonomických učení I. Od počátků do vzniku marxistické politické ekonomie*, Praha 1974.
- PETRÁŇ, Josef a kol., *Úvod do studia dějepisu III. Nauka o historických pramenech*, Praha 1983.
- PIMPLE, Kenneth D., *The Origins of Modern Spiritualism*, in: Barbara Walker (ed.), *Out of the Ordinary. Folklore and the Supernatural*, 1995, s. 75-89.
- POKLUDA, Zdeněk, *Baťův Zlín: budování průmyslového a zahradního města (1906-1943)*, Zlín 2011.
- POLIŠENSKÝ, Josef, *Dějiny Británie*, Praha 1982.
- POPELOVÁ, Jiřina, *Etika. K historické a současné problematice mravní teorie*, Praha 1962.
- PURŠ, Jaroslav, *Průmyslová revoluce. Vývoj pojmu a koncepce*, Praha 1973.
- ROLLISON, David, *The Local Origins of Modern Society. Gloucestershire 1500-1800*, London 2005.
- SACHS, William L., *The Transformation of Anglicanism. From State Church to Global Communion*, Cambridge 1993.
- SCIGIEL, Michal, *Dějiny pracovní výchovy*, Brno 1987.
- SHEASGREEN, William J., *John Locke and the Charity School Movement*, *History of Education* 15, 2, 1986, s. 63-79.
- SCHMIDT, Jeremy, *Charity and the Government of the Poor in the English Charity-School Movement, circa 1700-1730*, *The Journal of British Studies* 49, 4, 2010, s. 774-800.

- SIMÉON, Ophélie, *Robert Owen's Experiment at New Lanark. From Paternalism to Socialism*, London 2017.
- SLADKOVSKÁ, Eva, *Kongresy Svaté aliance*, *Historický obzor* 9, 1998, 11/12, s. 242-266.
- SOMR, Miroslav a kol., *Dějiny školství a pedagogiky*, Praha 1987.
- SOYSAL, Yasemin Nuhoglu – STRANG, David, *Construction of the First Mass Education Systems in Nineteenth-Century Europe*, *Sociology of Education* 62, 4, 1989, s. 277-288.
- STOCKINGER, Anna, *The History of Spiritualism in Indiana*, *Indiana Magazine History* 20, 3, 1924, s. 280-287.
- STONE, Lawrence, *Literacy and Education in England 1640-1900*, *Past and Present* 18, 42, 1969, s. 69-139.
- ŠEVEČEK, Ondřej, *Zrození Bařovy průmyslové metropole. Továrna, městský prostor a společnost ve Zlíně v letech 1900-1938*, České Budějovice 2009.
- ŠTVERÁK, Vladimír, *Robert Owen a jeho pedagogické názory*, Praha 1983.
- ŠTVERÁK, Vladimír, *Stručné dějiny pedagogiky*, Praha 1983.
- TAYLOR, Stephen, *Whigs, Bishops and America: The Politics of Church Reform in Mid-Eighteenth-Century England*, *The Historical Journal* 36, 1993, č. 2, s. 331-356.
- THOMPSON, Edward Palmer, *The Making of the English Working Class*, New York 1964.
- THOMPSON, Noel – WILLIAMS, Chris (edd.), *Robert Owen and His Legacy*, Cardiff 2011.
- TRAPL, Miroslav, *Pedagog Klácel*, in: KOUKAL, Ervín – KOUKALOVÁ, Marie – POPELOVÁ, Jiřina – TRAPL, Miloslav (edd.), *Tyl, Němcová, Klácel. Výchovný význam jejich díla*, Praha 1955, s. 106-175.
- TREVELYAN, George Macaulay, *Jak žila Anglie*, Praha 1949.
- VOŽENÍLEK, Jiří, *Vývoj urbanismu*, Praha 1979.
- WASSON, Ellis, *Dějiny moderní Británie. Od roku 1714 po dnešek*, Praha 2010.
- WORMALDOVÁ, Jenny, *Dějiny Skotska*, Praha 2005, s. 176.

WRIGLEY, Edward Anthony, *Energy and the English Industrial Revolution*,
Cambridge 2010.